

Zwolle tijdens de Eerste Wereldoorlog

35e jaargang 2018 nummer 1 - 8,50 euro

Wim Huijsmans

Suikerhistorie

(Collectie ZHT)

Van Orsouw in april 2018. Na 75 jaar zal deze vertrouwde naam op de Grote Markt binnenkort tot het verleden behoren. (Foto Annèt Bootsma)

Van Orsouw, Grote Markt 6

In 1943 – dus precies 75 jaar geleden – kwam de 28-jarige Gerard van Orsouw uit Brabant naar Zwolle en nam een banketbakkerszaak in de Diezerstraat over. Na achttien jaar – in 1961 – opende hij op de hoek van de Grote Markt en Oude Vismarkt een nieuwe zaak in het pand waar voor die tijd de IJmuider vishandel gevestigd was. Na gedeeltelijke afbraak van het oude pand duurde het nog maanden voordat de vislucht eruit verdwenen was.

Van Orsouw had zich met zijn banketbakkerszaak annex lunchroom geen betere plek kunnen wensen: in het hart van de stad met prachtig uitzicht op de Grote Markt. In de lunchroom op de eerste etage bracht Teun van der Veen twee schilderijen aan die het verhaal vertellen hoe de Zwollenaren aan de naam Blauwvingers gekomen zouden zijn, net als het suikerzakje. Op 26 oktober 1961 was de feestelijke opening met als speciale aanbieding een Turko Taart van 2 gulden voor fl 1,50, zo genoemd vanwege de Turkse hazelnootjes die erin verwerkt waren. Later verkocht Van Orsouw deze hemelse lekkernij als gebakje of taart onder zijn eigen (merk)naam Orsolino, een begrip in Zwolle en wijde omgeving.

In 1978 vond er een interne verbouwing plaats waarbij de zaak grondig werd opgeknapt. Latere eigenaren van de zaak handhaafden de naam Van Orsouw. Na Polman werd Max van Dijk de eigenaar.

Ondanks de mooie locatie en alle verkrijgbare lekkernijen kwam in april dit jaar het bericht dat Van Orsouw failliet verklaard is en overgenomen wordt door de eigenaren van restaurant Vito's aan de Grote Markt. Er wordt een doorstart gemaakt onder de naam Maxim's. De Orsolino zal straks in het nieuwe concept een blijvende herinnering aan de oude zaak vormen.

Redactioneel

Inhoud

Voor u ligt het eerste nummer van de 35ste jaargang van het *Zwols Historisch Tijdschrift*. Ja, de Zwolse Historische Vereniging bestaat al weer 35 jaar. En het gaat de vereniging goed, we hebben een kleine achthonderd leden, we leveren nu al decennialang een wezenlijke bijdrage aan de Zwolse geschiedschrijving in ons prachtige *ZHT*, we hebben een hele mooie website met nieuws, foto's, tekeningen, artikelen, gedichten, films en niet te vergeten een quiz en we participeren in het Erfgoedplatform, het cultuur-historische samenwerkingsverband in Zwolle. Wij bieden al 35 jaar de ruimte om historisch onderzoek over Zwolle te publiceren en wij hopen dat ook te blijven doen, want wij willen in de eerste plaats via tijdschrift en website – die steeds belangrijker zal gaan worden – een podium zijn waar dit mogelijk is.

Zoals in dit nummer het schokkende en tragische relaas over de Joodse onderduiker Jozeph Troostwijk, die het in 1943 niet meer uithield in zijn onderduik en dat met de dood moest bekopen. Eerste luitenant Patric van Aalderen van de Bergings- en Identificatiedienst van de Koninklijke Landmacht kwam dit verhaal op het spoor en heeft het verder onderzocht.

De ellende van de oorlog, zelfs als je er niet direct bij betrokken was, wordt ook uitvoerig door Jan van de Wetering beschreven; in het vierde en laatste deel van zijn serie over Zwolle tijdens de Eerste Wereldoorlog. Verder aandacht door Herman Aarts voor de prachtige foto's van persfotograaf Dolf Henneke, geplaatst in de context waarin ze gemaakt zijn. Net als Aarts samen met Adri van Drielen doet in het net verschenen boek *De Zwolse lente*. En tenslotte nog de rubrieken Recent verschenen en Mededelingen. Wij wensen u veel leesplezier.

Suikerhistorie Wim Huijsmans

2

Zwolle tijdens de Eerste Wereldoorlog

Aflevering 4 en slot: 1917-1918

De revolutie schijnt tot nader order afgelast

Jan van de Wetering

4

**'Late zijn ziel gebundeld worden
in het Eeuwige licht'**

De dood van Jozeph Troostwijk in 1943

Patric van Aalderen

29

De Zwolse lente

Dertig jaar wederopbouw door de camera

van Dolf Henneke Herman Aarts

35

Recent verschenen

45

Mededelingen

47

Auteurs

49

Cover: *Gemobiliseerde soldaten in 1914-1918 in het cafeetje van Elsemeuje (met smokmuts) van Munster in Frankhuis. (Particuliere collectie)*

Zwolle tijdens de Eerste Wereldoorlog

Aflevering 4 en slot: 1917-1918

De revolutie schijnt tot nader order afgelast

Jan van de Wetering

De oorlog ging het vierde jaar in, de slachting op de slagvelden was met geen pen te beschrijven. Miljoenen mannen werden, in de kracht van hun leven, opgeofferd als kanonnenvoer. Maar, al was Nederland er met kunst- en vliegwerk in geslaagd neutraal te blijven, de strijd bleef ook hier niet zonder gevolgen. Het Zwolse echtpaar Teding van Berkhout¹ schreef begin januari 1917 in een brief aan de Zwolse Courant: 'Niet alleen de oorlogvoerende landen zijn het, die in hoogen nood verkeerren. Ook in de meeste neutrale staten, ook in Nederland, dringt de nood telkens sterker, en zal de duurte, de werkloosheid, de ondervoeding en algemeene levensinzinking met den dag sterkere afmetingen aannemen.'² Dat waren profetische woorden zoals al spoedig zou blijken. Duurte en schaarste van levensmiddelen zouden de Zwollenaren de laatste twee oorlogsjaren in de greep houden. En toen dan eindelijk in november 1918 de vrede kwam, was Nederland niet ver af van een revolutie, zoals die zich in Rusland en Duitsland had voorgedaan. De Zwolse socialisten bliezen een stevig partijtje mee. November 1918 zou een van de meest verbazingwekkende maanden uit de geschiedenis van Zwolle worden.

Niet alleen de prijzen, maar ook de hoeveelheden die de burgers mochten kopen werden aan banden gelegd, Zwolse Courant 4 januari 1917.

De eerste twee jaren van de oorlog was de aandacht van de Zwollenaren vooral naar buiten gericht geweest. De komst van honderden Belgische vluchtelingen en geïnterneerde militairen had hen de ogen geopend voor wat een oorlog teweeg kan brengen. Het gevolg was een explosie van hulpvaardigheid: maandenlang hadden ze met grote toewijding gezorgd voor onderdak, voeding, kleding, ja zelfs voor

vermaak en onderwijs voor de kinderen. Maar toen de Belgen in 1915 merendeels weer naar hun woonplaatsen terug waren gekeerd en de geïnterneerde militairen in grote kampen ver buiten Zwolle waren ondergebracht, veranderde het blikveld van buiten naar binnen. Vooral in de wintermaanden, die met name begin 1917 extreem koud uitvielen, steeg de nood onder het armere deel van de bevolking. Er was gebrek aan eten, brandstoffen, kleding en ook aan iets vanzelfsprekends als klompen voor de kinderen. Wie geld had, redde zich nog wel. Maar rijk of arm, de stemming van de Zwollenaren was eind 1916 in mineur.

Wie bij de jaarwisseling hoopte op betere tijden in het nieuwe jaar, kwam bedrogen uit. Op 4 januari 1917 stelde de regering tot in detail maximumprijzen vast voor levensmiddelen: pronksnijbonen, kluiven, gort, eieren, melk, turf, petroleum, zeep, zout, ja zelfs maatjesharing, geen product bleef onvermeld. Dat was op zich een prima maatregel, omdat het de woekerprijzen die sommige winkeliers voor hun producten vroegen aan banden legde. Maar niet alleen de prijzen werden aan banden gelegd, ook de hoeveelheden die de Nederlanders konden kopen. Zo mochten de slagers maximaal 1 kilo vers, gerookt of gezouten

VERKOOP VAN SPEK.

De Burgemeester van Zwolle:

Brengt, met wijziging in zooverre van zijne bekendmaking in de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* van 22 December 1916, ter algemeene kennis, dat voortaan door de slagers versch, gerookt of gezouten spek niet anders dan alleen in een hoeveelheid van hoogstens EEN KILOGRAM verkocht mag worden.

Zwolle, den 4 Januari 1917.

De Burgemeester voornoemd,
I. A. VAN ROIJEN.

spek aan hun klanten verkopen; daarmee werd hamsteren tegengegaan. Die hoeveelheden zouden al gauw drastisch verder omlaag gaan. Dat was nu al te zien aan de lange rijen voor de winkels als er weer een voorraad was aangevuld.

Ingrijpend was de nieuwe broodregeling waarover de Zwolse bakkers in januari vergaderden. De vrije verkoop van witbrood was beperkt omdat door het gebrek aan veevoeder heel wat graan in de voerbakken van de koeien en paarden terecht kwam. De bakkers legden zich neer bij de regeling dat hun klanten slechts 4 ons brood per dag kregen en dan alleen tegen afgifte van een broodbon. Ze moesten een hele administratie bijhouden voor de op broodkaarten geplakte broodbonnen. De bakkers kregen namelijk net zoveel meel als voor de bij hen ingeleverde bonnen nodig was.³ Arbeiders konden, omdat ze zware handenarbeid verrichtten, extra bruin- of roggebrood ('bijslagbrood') krijgen. Maar dat ging niet zomaar. Ze moesten met een door hun werkgever ondertekend formulier naar huize Eekhout waar de uitreiking van de aanvullingsbroodkaarten plaatsvond. Ze waren niet de enigen. Uren en uren moesten de aanvragers daar te midden van enorm gedrang in de rij staan. Zelfs de politie moest er af en toe aan te pas komen om de orde te handhaven.⁴

Schaatsen tegen de verveling

Wekenlange vorst van januari tot april 1917 leidde even af van de dagelijkse zorgen. De Zwollenaren gingen massaal aan het schaatsen. Naast wedstrijden op de korte en lange baan was er veel belangstelling voor een gekostumeerde historische hardrijderij op de baan aan het Groot Weezenland met onder andere een wedstrijd tussen zeeheld Michiel de Ruyter, zijn matrozen en vier statige burgemeesters. De bronzen medaille was beschikbaar gesteld door Hare Majesteit de Koningin. Het waren andere tijden. Zo organiseerde IJsclub Zwolle op 12 februari een hardrijderij op schaatsen voor dames en heren, met als voorwaarde: 'Elke heer die wenscht mee te doen, moet tevens een dame aangeven, terwijl later bij loting zal worden uitgemaakt met welke dame moet worden gereden.' De prijzen bestonden uit kunstvoorwerpen.⁵

Het ijsvermaak kwam erg gelegen voor het in Zwolle gelegerde bataljon van de Landweer. De militairen verveelden zich mateloos. Elk jaar weer kwam er een nieuwe lichting bij om het land te verdedigen tegen een vijand die nooit zou komen. Op alle strategische plekken – langs de grenzen, maar ook langs rivieren als de IJssel – waren manschappen gelegerd.

De legerleiding was creatief in het vinden van een combinatie van militaire oefeningen en sport. Zo rukte op zaterdagmorgen 27 januari het gehele bataljon uit voor een schaatswedstrijd over het Apeldoorns Kanaal. Het woord 'schaatswedstrijd'

Schaatsen op het Klein Weezenland (nu Burgemeester van Roijensingel), een paar jaar na de oorlog. (Foto Eelsingh, collectie HCO)

Aankondiging van een schaatswedstrijd, Zwolse Courant eind januari 1917.

Extra controle zal op bovenstaande worden gehouden.
HET VEEVOEDERBUREAU ZWOLLE.

Zwolsche Schippers-IJsclub.

IJs en weder dienende

Gecostumeerde Historische Hardrijderij op Schaatsen

op WOENSDAG 31 JANUARI

Opgeluisterd door de Muziek van het 10e L. W. I.

Vertrek Nieuwe Stadsherberg 10 uur. Aanvang wedstrijd 11 uur.

1e Prijs Bronzen Medaille, aangeboden door H. M. de Koningin,
en Zilveren Horloge. - 2e Prijs Gouden Dasspeld. - 3e Prijs
Gemonteerde Schaatsen. - 4e Prijs Nikkelen Horloge.

Leden baangeld 10 ct. Kluderen vrij.

HET BESTUUR.

Deventer IJsclub.

'De eeuwige post aan de grenzen', in deze oorlogsprent van Jan Sluijters parodieerde hij de verveling van de Nederlandse landstomers tijdens de Eerste Wereldoorlog. De Nieuwe Amsterdammer, 14 augustus 1915.

dekte de lading maar nauwelijks. Eerst moesten de soldaten van Zwolle via Hattem naar Vaassen marcheren (bijna 30 kilometer), om na een uur rust zo snel mogelijk terug naar Zwolle te schaatsen. Daar deden ze anderhalf uur over. De tocht kende nogal wat hindernissen. 'Heen en terug

Een damescoupé tussen Zwolle en Kampen

Volgens 'een Reiziger' moesten de in 1917 door de Nederlandsche-Centraal-Spoorweg-Maatschappij afgeschafte damescoupés op het lijntje Zwolle-Kampen weer in ere worden gesteld. Want schreef hij: 'Wij zouden het zéér gewenscht achten indien de autoriteiten eens een kijkje gingen nemen aan den trein die Zondagavonds 9.50 van hier vertrekt (...). Wat toch is het geval: Met dezen trein gaan militairen (die in Kampen een cursus volgen) weer naar hun pensions terug; geregeld zijn deeze heeren in een zéér jolige stemming, bijvoorbeeld na afloop van een voetbalwedstrijd en wij zagen dikwijls de overvolle coupés zóó vol dat wij ons niet kunnen voorstellen dat vrouwen en meisjes daar tusschen geplaatst kunnen worden.' (POZC 16 mei 1917)

werden niet minder dan 46 bruggen en eenige sluizen gepasseerd. (...) Om door omlopen geen tijd te verliezen kropen de patrouilles op hun buik liggend onder de bruggen door.' Om goed half vier was de laatste van de vier patrouilles weer binnen. 'De manschappen zullen van dezen tocht nog menige aangename herinnering behouden', schreef de verslaggever van de krant optimistisch.⁶

De militaire schaatswedstrijden bleven niet onopgemerkt. Zelfs koningin Wilhelmina was geïnteresseerd en vroeg waar die wedstrijden gehouden werden, omdat ze wel eens een kijkje wilde nemen. Maar ze behoorde tot teleurstelling van de Zwolse Courant niet tot de toeschouwers bij de wedstrijden van de Zwolse Landweer op de ijsbaan aan het Groot Weezenland. Het leidde tot hilarische taferelen:

'Het opmarcheeren in meer gelederen, het liggen, het opstaan en 't zwenken zijn oefeningen die men gemakkelijker op 't land dan op 't ijs uitvoert. (...) Interessant was ook het opwerpen van stellingen uit ijsblokken gebouwd door niet schaatsenrijdenden. Met pikhouwelen en lintzagen waren hier telkens groepen van plusminus 15 man bezig het materiaal voor den bouw te verzamelen en daarna de blokken op te stapelen. (...) De schaatswand kreeg een dikte van 1,25 meter. Deze dikte is namelijk voldoende om geweervuur af te weren. (...) Na de koffie waren de brancardoefeningen van de hospitaalsoldaten aan de beurt. Twee paren van hospitaalsoldaten reden eerst een baan om het snelst, verbonden daarna elk een gewonde op een brancardslede. De beenen van dezen moesten gespalkt worden en vervolgens vloog men er van door met de gewonden op de slede. Vooral in de baanbochten zwierde de brancard soms wel wat bedenkelijk, maar de gewonden kwamen toch best over.'⁷

Er waren meer initiatieven om de verveling onder de militairen te verdrijven. Vier in Zwolle gelegerde compagnieën kregen zangles. Er moest een eind komen aan het zingen van verminkte operette-deuntjes tijdens het marcheren, vond de legerleiding.

Het werd serieus aangepakt. Honderd propagandisten uit het leger volgden een cursus in Den

Haag om het geleerde vervolgens in praktijk te brengen met behulp van de *Zangbundel voor het Nederlandsche Leger*. Het resultaat was ernaar: 'Enkele dagen geleden hebben de Zwollenaren zich hiervan kunnen overtuigen, toen de troep opgewekt door de straten trok. In pittigen marsch, terwijl de liederen tusschen de huizen opschalden en de mensen verbaasd maar met een lach om den mond het vreemde, het leuke ervan genoten.'⁸

Zwolle in de kou en in het donker

Tijdens de laatste twee oorlogsjaren ontstond een steeds nijpender gebrek aan kolen. De toevoer uit andere landen liep terug en de Limburgse mijnen konden niet voldoende aan de vraag voldoen. De bevolking werd iedere winter weer gewaarschuwd kolen te sparen om voorbereid te zijn op nog strengere kou. Eind 1917 werd de kolenvoorraad kritiek. De regering voerde daarom een distributiesysteem in, dat afhankelijk was van de grootte van de woning. Er waren onder de bevolking veel klachten over de kwaliteit van de kolen. Ze waren groter en grover dan men gewend was. De Brandstoffencommissie te Zwolle vond dat men in deze moeilijke tijd de kachel moest aanpassen aan de brandstof en niet andersom, zoals in normale tijden gebruikelijk was. Met enige aanpassingen van de kachelpijpen konden de Zwollenaren prima grove kolen of zelfs turf gebruiken, schreef de commissie.⁹

Omdat de Elektriciteitsfabriek IJsselcentrale (aan het Almelo-Kanaal), de Zwolse Gasfabriek en de Watertoren steeds grotere tekorten aan steenkolen kregen, moesten de Zwolse burgers, winkeliers en bedrijven ook bezuinigen op het gebruik van elektriciteit, gas en water. Het meest ingrijpend was de bezuiniging op het gebruik van kook- en lichtgas. In februari 1917 voerde de regering de verplichte lichtbesparing in. De gemeente Zwolle gaf nadere voorschriften. Om te beginnen werd de straatverlichting (gaslampen) met een kwart 'ingekrompen' en na tien uur zelfs geheel 'geblusht'. Verder werd de verlichting van 'uitstalramen' (etalages) verboden en de winkels mochten na tien uur 's avonds nog maar één licht laten branden. Hetzelfde gold voor koffiehuizen, cafés, kroegen, slijterijen en kapsalons. In fabriek-

Verplichte Lichtbesparing!

Van af Zondag 11 Februari zijn de Sigarenmagazijnen van ondergeteekenden des avonds om 9 uur gesloten behalve Zaterdagsavonds.

F. BLAAUW,	M. E. S. FILIAAL,
G. A. DASSEN,	JAN PIEPER,
F. TH. FÖSTER,	S. REINDERS VAN,
A. HILLEN,	H. SCHOLTE,
A. J. KENTENS,	H. VAN SON,
M. A. KLENHAAR,	J. TALSMA,
J. A. MEIJER,	

Onderstaande Bankbakkers alhier hebben besloten, hun zaken des avonds 9 uur te sluiten, uitgezonderd des Zaterdags.

Beleefd wordt het publiek verzocht hun bestellingen, welke des Zaterdag moeten uitgevoerd worden, des Zaterdags tijdig te doen, ten te ter besparing van brandstoffen, ten te in 't belang van hun personeel, ten te ter bevordering van Zondagsrust.

Firma BAGGELAAR,	WILLEM POL,
B. DALEN-ORD,	ANTON SANDFORT,
G. H. S. ELFRINK,	ANDR. THOUSTWIJK,
THEO KOL,	G. ZUIDERBEEK,

Bezuiniging

Onze s

Een paar maanden v

boekje 'Wat zullen v

tot zuinigheid met

was er dan nog niet

appelsood'; thans ka

alleen teeloop beha

mdruk onder uw al

mev de aardappelr

naardappelsood beta

In den opzicht ma

makkeliiker; met d

kan niemand zich m

deoorring 'dat 't m

eng zal worden', of

voldoende te krijen

verder zullen zien".

We moeten nu ve

van dit oogenblik a

maatregelen, die kun

staande voorraden z

goed mogelijk te doe

Ik wil beginnen m

de zwoevens van altr

tie in onze eeuw fe

worden als de toets v

voering, en die zich alw

ant ten opzichte van

appelvoeding als in e

Arde werk of een r

volgtereminimale; z

slagacht; omdat het

De Zwolse sigarenwinkeliers waarschuwden hun klanten: behalve op zaterdag waren de sigarenmagazijnen voortaan vanaf negen uur 's avonds gesloten. De Zwolse banketbakkers sloten zich hierbij aan, maar gaven er wel een iets andere draai aan. De wat vroegere sluiting was ten eerste ter besparing van brandstoffen, ten tweede in het belang van het personeel en ten derde ter bevordering van de zondagsrust. Zwolse Courant, 10 februari 1917.

ken, kantoren en werkplaatsen (uitgezonderd bakkerijen) mocht geen licht branden vóór zeven uur 's morgens en na zeven uur 's avonds.¹⁰

Deze maatregelen zetten Zwolle zeker in de wintermaanden in het duister. Een verslaggever van de *Zwolse Courant* ging een paar dagen later naar de gevolgen kijken. In beeldende bewoordingen gaf hij een prachtig kijkje in het Zwolle van honderd jaar geleden:

'Indien er één ding in staat is om te bewijzen dat de mensch aan alles went, dan is het zeker deze door den kolennood verordonneerde duisternis die sinds eenige avonden over den stad hangt. Had men enkele jaren geleden een voorstel durven doen om in een stad als Zwolle des avonds geen enkele straatlantaarn te laten branden en bovendien van zes uur af geen gloeikousje of electrisch peertje te laten schitteren in de winkels, men zou u in meer of minder beleefde termen onder 't oog hebben gebracht dat in een maatschappij als de onze alleen verstandige voorstellen de moeite van het aanhoren waard zijn. (...) Thans draaien wij

om zes uur 's avonds gehoorzaam de lichten in de winkels uit, thans laveeren wij door donkere straten, waar voorbijgangers langs ons schuiven als *ships that pass in the night* en toch stort de wereld niet in elkaar, toch gaat de handel voort, toch beweegt een menschenstroom door de winkelstraten als voorheen en zelfs verliezen wij ons goed humeur niet als wij in de duisternis struikelen over een vergeten vuilnisbak, die omgekeerd op het trottoir ligt. (...)

We hebben er gisteravond bij onze rondwandeling eens in 't bijzonder op gelet hoe men zich in de winkels weet te behelpen en daarbij deden we dadelijk al één ondervinding op: dat er een verbazingwekkende verscheidenheid bestaat in het artikel "petroleumlamp". We hebben ze zien hangen, groote koperen lampen met dikbuikige glazen, waarin een breede gele vlam zoo rustig te schitteren stond als ware het een vuurtorenlicht, dat zijn stralen uitzendt in donkeren nacht, maar ook kwamen we winkels voorbij, waar een sputterend schemerlampje schaduwen deed spelen in alle

hoeken en 't geheel overgoot met een Rembrandtiek licht, waarin de voorwerpen vervaagden tot dingen die men meer raden dan zien kon (...) Maar er zijn ook straten waar geen winkels zijn en daar hangt grauwe somberheid tusschen de huizen en vreemd doet dan aan de lichtplek van een venster waardoor de neergelaten gordijnen nog een lichtschemer naar buiten wordt geworpen. In de verte hoort men een handwagen aan komen ratelen en de lantaarn die de bestuurder in de hand draagt, geeft door zijn schommelende beweging den indruk als dobberde er een scheepje met een licht in den mast op de golven. De voetgangers gaan u voorbij, donkere gedaanten, als waren zij allen gehuld in zwarte domino's [een lange zwarte mantel, jvdw].¹¹

Kindervoeding

Ondertussen werd de situatie van de kinderen uit behoeftige gezinnen er niet beter op. De Commissie Kindervoeding deelde mee dat er in gebouw Concordia aan de Ossenmarkt (vroeger de Atlas)

Een gaarkeuken waar kinderen in de rij staan voor wat eten, een aquarel van Pieter Dupont, gemaakt voor 1911. (Internet)

Ook in de overdekte vishal op het Rodetorenplein werd tijdens de Eerste Wereldoorlog het in de Centrale Keuken op de Nieuwe Markt bereide eten uitgedeeld. (Collectie HCO)

dagelijks aan gemiddeld honderdvijftig kinderen eten werd verstrekt, met een afwisselend menu van meelspijs, gestampte pot, erwten en bonensoep. De commissie had geen geld genoeg om de kinderen in de wintermaanden klompen te kunnen geven en dat was ellendig: 'Men kijkt de klompen maar eens na die bij 't binnenkomen in 't lokaal worden uitgetrokken en op de klompenrekken een plaats krijgen. Ja, het is het bestuur ter oore gekomen dat er kinderen zijn die niet aan de maaltijden kunnen deelnemen... omdat zij geen klompen hebben.'¹²

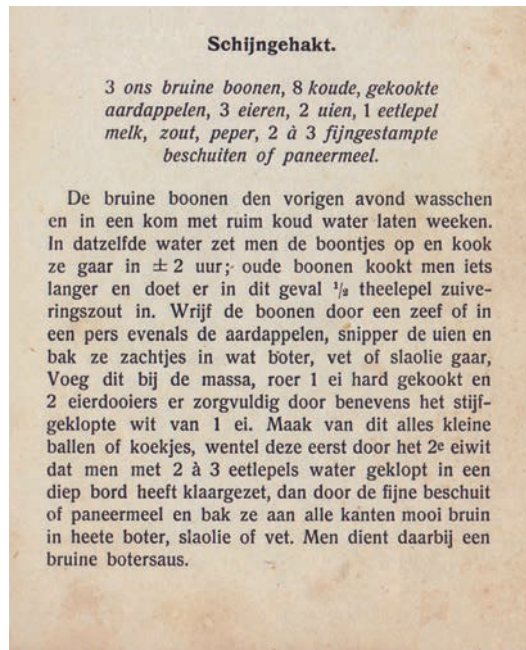
Doelstelling van de commissie was 'het verstrekken van een warm maal in de koudste wintermaanden aan het schoolgaande kind van den arme om daardoor het onderwijs beter te doen gedijen.' De commissie weerlegde het bezwaar dat de maaltijden aan de kinderen van armen buitenshuis werden verstrekt en dat daardoor de gezinnen uit elkaar gerukt werden. Met het bonnensysteem was immers misbruik mogelijk zodat het eten niet bij de kinderen maar bij de volwassenen terecht kon komen. Door huisbezoek kon de

commissie ervoor zorgen dat uitsluitend kinderen die het nodig hadden de maaltijden ook werkelijk kregen.¹³ Eind 1917 ging de Commissie Kindervoeding gebruik maken van de Centrale Keuken van de gemeente (zie verderop in dit artikel).¹⁴

Vleesloze dagen

Door de oorlog gingen steeds meer boeren zich richten op de export van landbouwproducten naar het buitenland omdat ze daar grotere winsten mee konden behalen. Maar de schuld lag ook bij de Nederlandse overheid: de regering was met de tegen elkaar strijdende partijen Engeland en Duitsland overeengekomen dat in ruil voor onder andere brandstof beide landen elk een kwart van de Nederlandse aardappeloogst kregen.¹⁵ Voor Nederland zelf was deze ontwikkeling desastreus. Brood, vlees en aardappelen werden schaars en voor arbeidersgezinnen onbetaalbaar. In 1917 riep de regering de bevolking op om zelf gewassen te gaan verbouwen. Eigen grond was niet strikt noodzakelijk: volkstuintjes, voetbalvelden en zelfs bermen waren ook geschikt. Een paar weken

In mei 1918 verscheen het 'Oorlogs-Kookboek; Eenvoudige handleiding van smakelijke, voedzame gerechten en vleeschloze schotels uit de thans beschikbaar zijnde levensmiddelen, met praktische ervaring samengesteld door een Hollandsche huisvrouw'. Hier een recept voor het maken van schijngenhakt. (Collectie auteur)

later moest de Commissie inzake Voedselverbouw waarschuwen dat sommige Nederlanders het advies wat al te enthousiast hadden opgevat. Zelfs in bloemperken en onder de bomen van kleine stadsparken werden bonen en aardappelen gepoot, op plekken die zo beschaduwde waren, dat er niets wilde groeien. Elke gemeente in Nederland kreeg afhankelijk van het aantal inwoners een bepaald quotum aan aardappelen toebedeeld. Het was vervolgens aan de gemeenten om die aardappelen op eerlijke wijze onder de bevolking te verdelen door de uitgave van aardappelbonnen.

De oplossing moest zo lang de oorlog duurde in een andere hoek gezocht worden. In de *Zwolse Courant* verschenen wekelijks artikelen onder de titel 'Bezuiniging in de Keuken' van Martine Wittop Koning, zodat de Zwolse huisvrouwen konden leren hoe ze met bescheiden middelen een voedzame maaltijd op tafel konden zetten. Dat wilde zeggen, minder aardappelen (in die tijd volksvoedsel nummer één) en minder vlees. Zo schreef zij: 'We zijn daarmee reeds zóó ver dat we 3 à 4 dagen per week den aardappel schrappen, namelijk één dag omdat we er een voedzame soep voor in de plaats stellen; één dag omdat we ons

met bruine boonen, capucijners of groene erwten behelpen; één à twee dagen omdat we tot een rijstgerecht onze toevlucht nemen.¹⁶

Voor al in arbeidersgezinnen was de weerstand tegen het verminderen van aardappelen en vlees groot. De Amsterdamse wethouder Wibaut citeerde een paar volkswomen die hij adviseerde rijst in plaats van aardappelen te eten: 'Rijst, mijnheer. Als ik mijn vent 's middags rijst voorzet, krijg ik op mijn donder.' 'Ik ook', zei een tweede vrouw.¹⁷

De Centrale Keuken aan de Nieuwe Markt

Er moest iets gebeuren aan de voedselschaarste. In februari 1917 nam de Zwolse afdeling van de Vereniging van Huisvrouwen het initiatief tot het oprichten van een Centrale Keuken. 'De vereniging stelt zich voor op ruime schaal te kunnen bevorderen de vervanging van den aardappel als hoofdbestanddeel der warme maaltijden door

andere voedingsmiddelen [zoals rijst en bonen, jvdw] die minder schaarsch zijn op dit oogenblik.'

De Centrale Keuken was bestemd voor gezinnen van kleine ambtenaren, weduwen en gepensioneerden. Dat wil zeggen niet voor de échte armen van Zwolle. Die konden al vanaf de jaren zeventig van de negentiende eeuw gebruik maken van de maaltijden (en onderdak) van de Zwolsche Gaarkeuken aan het Bethlehems Kerkplein 34. Dat de Centrale Keuken noodzakelijk werd geacht, laat zien dat armoede zich ten gevolge van de oorlog niet meer beperkte tot de onderste laag van de samenleving. Al in de eerste week na opening werden 1.244 porties 'warme spijs' uitgereikt tegen inlevering van voedselbonnen. De maaltijden konden worden opgehaald, of tegen 3 cent per persoon extra door 'loopers' worden thuisbezorgd. Er was ook een afhaalplek in Volkskoffiehuus de Ster aan de Vechtstraat 27. Het eten werd aangevoerd in grote ketels die weer in hooikisten geplaatst werden, een beproefde manier om eten warm te houden.¹⁸

Op 8 juni werd de Centrale Keuken om onbekende redenen gesloten. Maar niet lang daarna nam de gemeente Zwolle het tot dan toe particuliere initiatief over. Daar was ook alle reden toe. De levering van kookgas was inmiddels dusdanig beperkt dat het voor arbeidersgezinnen bijna onmogelijk was nog op gas te koken. De gemeente nam geen halve maatregelen. Er kwam een nieuwe locatie: op de Nieuwe Markt (de vroegere Botermarkt) werd de markthal – die nauwelijks meer werd gebruikt voor de verkoop van boter en eieren – van wanden voorzien. Gunstige bijkomstigheid was de nabijheid van de kelders van het Reventer (het Refter), waar de voedingsmiddelen en brandstoffen konden worden opgeslagen. Voor de keuken schafte de gemeente twee enorme ketels van 1.500 liter aan, zodat dagelijks 4.000 maaltijden konden worden gekookt. In de toekomst zou zelfs het dubbele mogelijk zijn. De koks – in vaste dienst – gingen gebruikmaken van stoom, geproduceerd door de oude ketel van een bemalingsmachine in Katwolde. De grootschalige opzet blijkt ook uit het vele personeel. Naast twee koks nam de gemeente twaalf medewerkers in

Centrale Keuken

Tegen inlevering van bon No. 70 verkrijgbaar:

Maandag 7 Mei: Bruineboonensoep 12 ct. p. p.

Dinsdag 8 Mei: Hutsot met rundvleesch, 12 en 17 cent p. p.

Woensdag 9 Mei: Aardappelen, rijst en zuurkool met varkensvleesch, 12 en 17 cent p. p.

Donderdag 10 Mei: Aardappelen, rijst en andijvie met rundvleesch, 12 en 17 cent p. p.

Vrijdag 11 Mei: Rijstebrij, 12 cent p. p.

Zaterdag 12 Mei: Aardappelen, rijst en spersieboonen met rundvleesch, 12 en 17 cent p. p.

Maandag 14 Mei: Bruineboonensoep, 12 cent p. p.

Afhaaltijd van 11–12½ uur.

Thuis bezorgen 3 cent p. p. extra.

Bons moeten één dag te voren tusschen 11 en 12½ uur gekocht worden.

Soep wordt niet thuis bezorgd.

dienst die dienstkleding kregen en eigen werkruimten. Mej. C.G. Weenink werd als directrice aangesteld. Zes dagen per week werd er gekookt: op twee dagen soep, twee dagen aardappelen met vlees en groente en twee dagen zonder vlees maar wel met extra vet. Kortom, in grote lijnen conform de aanbevelingen van de oorlogskookboeken. De maaltijden kostten 12,5 cent per portie.

Een weekmenu van de Centrale Keuken in mei 1917, drie dagen per week geen vlees en voor veel Zwolse gezinnen kennismaking met producten als rijst. Zwolse Courant, 6 mei 1917

De overdekte boterhal op de Nieuwe Markt rond 1905. (Collectie HCO)

Bij de reconstructie van de Nieuwe Markt in 2011 is ter herinnering aan de boterhal die ooit op deze plaats stond een transparante ijzeren constructie geplaatst. (Foto Jan van de Wetering)

Op 30 oktober 1917 werd de Centrale Keuken geopend door burgemeester Van Roijen in aanwezigheid van raadsleden en de besturen van de Zwolse vakorganisaties. De Zwollenaren konden de drie volgende dagen de keukens bezichtigen. Iedereen realiseerde zich dat er iets bijzonders in Zwolle was gerealiseerd. Of, zoals de verslaggever van de *Zwolse Courant* het verwoordde: ‘Nog staan wij enigszins vreemd tegen een inrichting als deze. Het eigen potje koken is iets heiligs voor de Hollandsche huismoeder en slechts uit nood gaat zij ertoe over dit aan anderen over te laten. Het is echter te voorzien dat deze ‘nood’ in den aanstaanden winter over breede linie aanwezig zal zijn en het zou wel eens kunnen als het met den brandstoffenvoorziening eens niet naar wensch ging dat een groot deel der bevolking op de keukens was aangewezen.’¹⁹

De bezichtiging van de Centrale Keuken trok drommen nieuwsgierigen, die volgens de krant aanvankelijk argwanend, maar absoluut overtuigd naar huis gingen. Vanaf de eerste dag stonden er lange rijen op de Nieuwe Markt om een pan erwtensoep

in ontvangst te nemen, tegen inlevering van een distributiekaart. Het was voor veel Zwollenaren een bezienswaardigheid die ze niet wilden missen: ‘In stipte orde kwamen de afnemers binnen, werden vlug bediend en verdwenen door een andere deur. De lange rij van vrouwen, mannen en kinderen, giehelende dienstmeisjes, die nog wat onwennig rondkeken korte vlug in, de bediening verliep vlot van stapel.’ De Zwollenaren die van deze goedkope maaltijden gebruik wilden maken, konden de maaltijden ophalen aan de Nieuwe Markt of in één van de drie schoollokalen in de wijken.²⁰

Steeds nijpender werd het gebrek aan levensmiddelen ten gevolge van de Engelse blokkade van schepen in de Noordzee en door de duikbotenoorlog van de Duitsers, die ook niet militaire schepen torpedeerden. De Zwollenaren werden gemaand zelfs zuinig te zijn met de overblijfselen van maaltijden, zoals aardappelschillen en koolbladeren. Want: ‘Vroeger konden wij ons de weelde van deze verspilling veroorloven, doch thans nu er zo’n nijpend tekort is aan veevoeder

Het gebrek aan graan voor de productie van brood was – om het zo te zeggen – koren op de molen van het Zwolsch Drankweer Comité. Tijdens een vergadering in januari 1918 werd fijntjes naar voren gebracht hoe het graan in de stokerijen verspild werd, terwijl de honger voor de deur stond. Erger nog, een gezonde drank als melk werd door de regering streng gerantsoeneerd, terwijl de alcohol onbelemmerd voortging de volkskracht te vernietigen. (Site Geheugen van Nederland)

en alles in het werk moet worden gesteld om daarin te voorzien, is het teloorgaan van al deze nog zoo goed bruikbare resten ontoelaatbaar.' De gemeentereiniging ging twee maal per week met karren door de stad rijden om dit afval te verzamelen. 'Uitsluitend voor veevoeder' stond er met grote letters op de wagens. De opbrengst werd aan de veehouders in de omgeving van Zwolle verkocht.²¹

Het voedselgebrek was overal merkbaar. Centrale Keuken of niet, iedereen deed zijn uiterste best aan levensmiddelen te komen. Als er een

lading aardappelen in Zwolle aankwam dan werden de karren bestormd door huisvrouwen en dienstmeisjes. Hetzelfde was het geval bij melk. De boeren verkochten veel meer melk dan vroeger aan de boterproducenten, omdat dat door de export naar Duitsland veel meer opbracht. Het gevolg was dat de Zwolse melkventers hun klanten niet meer konden bedienen. Als ze met de ene klant bezig waren, haalde de andere achter hun rug om melk weg. In februari 1918 gingen

De voedselschaarste was een landelijk probleem in de jaren 1914-1918. Hier een cynische verbeelding van de stokkende voedseltoevoer naar Nederland door Albert Hahn in het politiek-satirische weekblad *De Notenkraker*, de zondagsbijlage van het door de SDAP opgerichte dagblad *Het Volk*, juni 1916. (Collectie auteur)

Wat gebeurde er nog meer in 1917?

Het jaar 1917 was in Zwolle niet anders dan in de andere steden van ons land, verzuchtte de Zwolse Courant: 'Ook hier stond alles in het teken van distributie, distributie en nog eens distributie' en in dat soort tijden was alles gericht op het behouden van 'onze volkskracht'. Dat het vertrouwen in de toekomst niet verloren was, bleek uit de plannen voor de bouw van een brug over het Katerveer, die inmiddels door de Eerste en Tweede Kamer waren goedgekeurd. Ook was er zowel in november als in december een grote overstroming geweest, maar de krant deed dat laconiek af als business as usual, ondanks dat de lage delen van de stad blank stonden, vijf bruggen onbegaanbaar waren en talloze Zwollenaren met bootjes door de straten voeren.

de melkventers van de Eendracht in staking door het steeds verder stijgende melktekort. In januari was het tekort nog 1.100 liter, een maand later al 1.800 liter. Aan de staking kwam pas een eind toen de directie van de melkfabriek erin slaagde extra melk van boeren uit de omgeving van Hasselt aan te voeren.²²

Verkiezingsaffiche voor de SDAP door Albert Hahn jr. uit 1920/21. Het affiche werd gebruikt bij de verkiezingen van 1922. (Internet)

De arbeidersbeweging

Vanaf de jaren negentig van de negentiende eeuw was de arbeidersbeweging sterk in opkomst. In zijn algemeenheid was de verbetering van de levensomstandigheden van de arbeiders de belangrijkste doelstelling. Om dat te realiseren maakten de socialisten zich sterk voor de invoering van het algemeen kiesrecht. Arbeiders en andere minvermogenen konden hun stem namelijk niet uitbrengen omdat het stemrecht gekoppeld was aan een bepaald inkomen. Pas eind 1917 werd het algemeen kiesrecht voor mannen ingevoerd. Daarna ging het snel, de belangrijkste socialistische partij, de SDAP (Sociaal Democratische Arbeiders Partij), groeide fors, ook in Zwolle. In 1913 waren er nog maar twee raadsleden van de SDAP, maar in 1917 werd winst verwacht en terecht, zoals zal blijken. Fractie leider en woordvoerder van de Zwolse afdeling van de SDAP was J.E. (Jos) Vogt (1882-1954), de eigenaar van een 'electrische' drukkerij in de Sassenstraat.²³

De socialisten, ook in Zwolle, waren sterk gekant tegen het militarisme. Door de vreselijke uitwassen van de Eerste Wereldoorlog werden ze alleen maar bevestigd in hun mening dat het kapitalistische systeem, dat volgens hen oorzaak was van de oorlogsvoering, omver moest worden geworpen. De vraag was op welke manier. De SDAP was daarin sterk verdeeld, maar had nog voor de oorlog nadrukkelijk de weg van de parlementaire democratie gekozen. Partijgenoten die het daar niet mee eens waren, hadden zich in 1909 afgescheiden en de SDP opgericht, waar later de Communistische Partij Holland en nog weer later de Communistische Partij Nederland uit zou voortkomen. SDAP en SDP vlogen elkaar tijdens de oorlog voortdurend in de haren, zeker toen in Rusland in 1917 de revolutie uitbrak: moest de Nederlandse arbeidersbeweging het Russische voorbeeld volgen of niet? Maar eerst hadden de socialisten – en met hen de vakbonden – iets anders om zich mee bezig te houden: de slechte economische toestand en de vooral de ontoereikende levensmiddelenvoorziening.

Fractie leider Vogt ging voorop in de strijd; hij was niet op zijn mondje gevallen en schuwde zelfs

demagogische middelen niet – onder het motto alles voor de goede zaak. Op 26 maart 1917 kreeg hij een groot aantal arbeidersvrouwen zover om op de tribune in de raadszaal plaats te nemen. Daar behandelde de raad een voorstel van het Zwolse Duurtecomité om de prijzen van rijst en aardappelen te verlagen. Vogt had de vrouwen aangeraden: ‘Ga naar de publieke tribune en zie wie je belangen behartigt en hoe er over je wordt beslist.’ Met succes, de tribune zat vol, tot ontsteltenis van de burgemeester Van Roijen en de conservatieve partijen. Maar bij nader inzien vond de burgemeester de aanwezigheid van de arbeidersvrouwen nog niet zo slecht, want hij had de indruk dat ze wel wat eenzijdig waren voorgelicht door Vogt. Die kreeg vervolgens de volle laag van de burgemeester: ‘U moet die mensen niet hier sturen, ook niet naar Den Haag. Stuur ze maar naar Berlijn en naar Londen, dáár zit de knoop!’ Vogt gaf geen krimp en betoogde dat de toestand met de dag hopelozender werd. De normale prijs voor aardappelen was zestig à zeventig cent per

hectoliter en ze kostten nu al vier gulden vijftig. Bovendien waren ze zo slecht dat de boeren ze nog niet eens aan hun vee zouden willen geven. De vrouwen op de tribune begonnen zich te roeren toen de voorzitter van de levensmiddelencommissie Potasse opmerkte dat het met die prijzen wel mee zou vallen, want dat was volgens hem met de brandstoffen ook het geval geweest: ‘Niemand in Zwolle heeft in de kou gezeten’, zei hij. ‘Wel waar, wel waar!’, riepen de vrouwen op de tribune. Door alle tumult kwam het die middag niet tot een besluit.²⁴

Op 16 april stond de verlaging van de aardappelprijzen voor de tweede keer op de agenda. En weer zat de tribune van de raadszaal vol met arbeidersvrouwen en weer ging Vogt in de aanval. Hij wees erop dat directeur van het levensmiddelenbedrijf Potasse de goede aardappelen doorverkocht aan zijn personeel, terwijl de arbeiders aardappelen kregen die stonken. Het antwoord van Potasse maakte de stemming er niet beter op: ‘Wat zou dat dan nog?’, zei hij. En zo verschoof de verhitte discussie naar de eetbaarheid van de aardappelen. Burgemeester Van Roijen sloot af met de woorden ‘Alles wat eetbaar is, moet gegeven worden. Gebeurt dat niet dan komt men voor absoluut gebrek te staan.’ Het voorstel voor verlaging van de aardappelprijzen werd met 16 tegen 6 stemmen afgewezen. Een nederlaag voor Vogt, maar achteraf gezien ook weer niet. De harten van de vrouwen op de tribune had hij veroverd.²⁵

Jos Vogt (1882-1954), in 1929. (Collectie Tini van der Laan-Vogt)

Mededeling in de Zwolse Courant van het Bureau van Levensmiddelen, december 1917.

in wijders, dat t de hand zal ber 1917. n Wethouders den, d DIEN, Burg. N, Secretaris. roeping. e Beers- men, wordt D. het wettelijk ing en tuin. n aan den Ommen vóór hebbers en V's Rolmops	Bureau van Levensmiddelen. Aardappelen. Het plan was om voor de Feestdagen Kleiaardappelen te distribueeren, afkomstig van de landbouwers hier in den omtrek. Tengevolge van de ingevallen strenge vorst konden de landbouwers deze slechts gedeeltelijk leveren, daarom zal nu op de aardappelbon worden geleverd: 2 K.G. boerenaardappelen en 4 K.G. goede Roode Stars. Ieder moet nu van beide soorten nemen. Geen aardappelventer, geen winkelier, mag op straffe van uitsluiting op losse bons verkoopen. De Directeur van het Bureau van Levensmiddelen, H. POTASSE. ZWOLLE, 20 December 1917. J. Zeehandelaar & Zoon	een Diens kunnende koken, voor Hilversum. Loon na Gevraagd tegen 1 Dienstr niet beneden 16 jaar. B KUSTERS, Deventers Gevraagd tegen 1 Dienstbo Mevr. GOOSENS, Dienst Mevrouw MEESTE te Nunspeet vraag een flinke Dienst Mevrouw Dr. LEN Aerdenhout, vraag flinke Keuken niet ala meid, alleen
--	--	--

Vrouwen in de rij voor een aardappelhandel in Amsterdam, juli 1917. (Internet)

Het aardappeloproer in Amsterdam, juli 1917. (Internet)

De Zwolse aardappelkwestie kwam niet uit de lucht vallen. In juli 1917 vond in Amsterdam het zogenoemde aardappeloproer plaats. Al dagenlang waren er geen aardappelen in de winkels meer te krijgen, terwijl die wel naar het buitenland werden vervoerd. Het verpauperde deel van het volk nam het recht in eigen hand. Hele wagonladingen aardappelen werden door woedende Amsterdammers leeggeroofd. En ook hier waren het arbeidersvrouwen die zich lieten horen. Nog

meer plunderingen volgden en de actievoerders wierpen barricaden in de straten op. Het leek op een revolutie. Het leger werd ingeschakeld om de volksopstand neer te slaan; in twee dagen tijd waren er vijf doden en meer dan honderd gewonden te betreuren. Hoofdcommissaris Roest van Limburg noemde drie oorzaken voor de uitbarsting van de volkswoede: de gebrekkige voeding, het zedelijk verval ten gevolge van de oorlogssituatie en het opruien door revolutionaire en anarchistische stromingen. De gebeurtenissen bleven in het achterhoofd zitten van de gevestigde orde maar ook van de socialisten. Het was een eerste waarschuwing van wat er kon gebeuren als het tij niet keerde.²⁶

Het was in deze maanden dat Vogt op verkiezingstournee ging, niet alleen in Zwolle maar ook in Zwollerkerspel. Hij had samenwerking gezocht met de Vrijzinnig-Democraten, een partij van progressieve liberalen, die net als de SDAP voorstander was van algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen. Samen met vertegenwoordigers van deze partij sprak Vogt op 15 juli, dus slechts twee weken na het aardappeloproer, op een openluchtvergadering op het Rodetorenplein. Hij wees onder andere op de verdrukking van het openbaar onderwijs en op de 'ongelooflijk treurige woningtoestanden' in de Waterstraat en buiten de Kamperpoort. De tijd was rijp voor een grote verkiezingswinst. Die maand veroverde de SDAP 5 van de 23 zetels en in september werd Vogt aangesteld tot wethouder van Publieke Werken. Hij zou nog vele jaren leider van de Zwolse afdeling van de SDAP blijven.²⁷

Ook in 1918 organiseerde de SDAP in Zwolle bijeenkomsten over de schaarste en duurte van de levensmiddelen, meestal in Concordia aan de Ossenmarkt en bij goed weer op het Vogeleilandje in het Engelse Werk. Onder druk van de partijleden groeide de actiebereidheid. De woordvoerders, waaronder weer Jos Vogt, stuurden meer en meer aan op een klassenstrijd. Tijdens een duurtetoging in Zwolle op 17 februari 1918 riep de socialistische gewestelijke voorman Dijkgraaf uit Almelo dat 'het armelijke volk lijdt, terwijl de bourgeoisie zich van alles kan permitteren.' Een daverend applaus klonk op. Hij hekelde

het standpunt van de bezitters: 'Ze dringen aan op vermindering van voedselgebruik, noemen vleesch en melk luxeartikelen en zeggen onder meer dat arbeiders hun geld verdrinken.' De toon was gezet. De heersende klasse zou in de Tweede Kamer de SDAP tegenover zich vinden en de partij zou in de toekomst geen enkel middel schuwen om te krijgen wat nodig was, desnoods met een algemene werkstaking, zo sloot Dijkgraaf met een daverend slotakkoord af. Het waren omineuze woorden, zoals aan het eind van de oorlog zou blijken.²⁸

Wij vragen meer eten

In juni 1918 gingen de Zwolse socialisten tot actie over. Ondanks alle maatregelen bleef het voedsel te duur en te schaars. De Zwolse afdeling van de SDAP, de Socialistische Vrouwenclub, het Duurtecomité en de afdeling Zwolle van de Metaalbewerkers organiseerden op 17 juni een grote demonstratie voor een betere levensmiddelenvoorziening. De oproep tot de demonstratie ging niet via een oproep in de krant, maar zoals gebruikelijk via het interne circuit van de deelnemende partijen. Om elf uur verzamelde zich een menigte van vierduizend Zwollenaren voor het stadhuis, waaronder zevenhonderd arbeiders van de Centrale Werkplaats van de Spoorwegen. De politie verbood de demonstranten hun borden met de leuze 'Wij vragen meer eten', omhoog te houden. Een afvaardiging van het Duurtecomité

Kiezers voor de Prov. Staten,
brengt Woensdag 24 Januari Uw stem uit
op den Candidaat der S. D. A. P.

J. E. VOGT

Het Bestuur,
L. LANSINK, Voorzitter.
N. BODEN, Secretaris.

Tekening van Albert Hahn voor het algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen in De Notenkraaker van september 1916. (Collectie auteur)

Advertentie in de Zwolse Courant van 23 januari 1917.

Helmich van der Vegt,
1864-1944. (Internet)

en twee raadsleden mochten naar binnen voor een gesprek met locoburgemeester Franssen (Van Roijen was afwezig) en SDAP-wethouder Jos Vogt. Het resultaat was dat de arbeiders die week een extra rantsoen rijst kregen, twee keer gratis avondeten uit de Centrale Keuken en een aanzienlijke verlaging van de gasprijzen. Zonder al te veel commotie ging de menigte weer naar huis.

Nog diezelfde dag organiseerde de SDAP een discussieavond over de gebeurtenissen. De zaal zat zo vol dat vele belangstellenden er niet in konden. De vergadering werd geopend door Helmich van der Vegt, één van 'de Twaalf Apostelen', die samen met Troelstra in 1894 in de Atlas aan de Ossenmarkt de SDAP had opgericht en dus een Zwolse socialist van het eerste uur was. De discus-

sie was fel. Ook Dijkgraaf sprak de menigte toe en wreef de christelijke partijen in dat zij de arbeiders van het socialisme probeerden af te houden 'alsof het gaat voor of tegen den Christus.' Voor alle aanwezigen was duidelijk dat de demonstratie van die dag een voorbode was voor nog veel meer actie.²⁹

Een mannenregering loopt uit op een catastrofe...

Tegen de achtergrond van de Eerste Wereldoorlog werd nog een geheel andere strijd gevoerd, die voor het algemeen vrouwenkiesrecht. Ook in Zwolle was een afdeling van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht, die regelmatig propaganda-avonden organiseerde. Bijvoorbeeld op 14 juni 1917: 'Een schitterende lenteavond in het Katerveerhuis, een vrolijk strijkje openden de gelegen-

Zwolse Eenheidsworst

In 1918 was vlees zo schaars geworden dat de regering ingreep. Op 25 maart 1918 werd de rantsoenering van vlees ingevoerd. Iedere Nederlander had nog slechts recht op drie ons vlees per persoon per week, voor wie dat kon betalen tenminste. Maar daar bleef het niet bij. Alle vlees ging door de gehaktmolen, 10 procent varkensvlees en 90 procent rundvlees, waaronder veel slachtafval. Na toevoeging van suiker, zout en kruiden werd daar worst van gemaakt en omdat de samenstelling altijd gelijk was, kreeg het de naam eenheidsworst. Het product kreeg al gauw een slechte naam onder de bevolking en al bestaat de worst tegenwoordig niet meer, de uitdrukking 'eenheidsworst' heeft nog steeds een negatieve betekenis.

Maar slechte naam of niet, voor Zwolle was de invoering van de eenheidsworst goed nieuws, want door het eerder door de regering ingestelde slachtverbod – alleen met een ontheffing van de burgemeester mocht er nog geslacht worden – hadden de Zwolse slachterijen minder te doen. Door de nieuwe maatregel kon een vijftigtal slagers en gezellen aan het werk in de slachterij van de firma Letter en De Munnink aan de Ketelkolk in Frankhuis en in de tijdelijke slachterij aan de Friese Wal. Voordeel was ook dat alle afval van de geslachte dieren voor consumptie in de gemeente Zwolle was bestemd – de worsten zelf kwamen in het hele land terecht. Het bloed dat bij de slacht vrij kwam, ging naar de Centrale Keuken op de Nieuwe Markt, waar de koks het verwerkten tot 'een deugdelijk voedingsmiddel'. Ook Joodse Zwollenaren aten eenheidsworst: de Joodse broers Abraham en Izaak Marcus

produceerden in hun slagerij/slachthuis koshere eenheidsworst. De slagerij was sinds 1908 gevestigd aan de Diezerstraat 22, het slachthuis in een oud pand, genaamd 'Yn it Fryske Slachthuws' aan de Oude Vismarkt 13.⁴⁸

Spotprent in *De Notenkraker* van Albert Hahn op de eenheidsworst, mei 1918. (Collectie auteur)

In 1917 werd het passiefkiesrecht voor vrouwen in de grondwet opgenomen. Maar de strijd ging door voor het actiefkiesrecht. Prent uit De Notenkraaker van september 1918 door Albert Hahn jr. (Collectie auteur)

heid het nuttige met het aangename te vereenigen en het ontbrak dan ook niet aan belangstelling.' Spreekster die avond was niemand minder dan Aletta Jacobs, de eerste vrouw in Nederland die toegang kreeg tot een universiteit en één van de belangrijkste activisten in de strijd om het vrouwenkiesrecht. Tijdens haar lezing in Zwolle legde ze een direct verband tussen de oorlog en de vrouwenstrijd: 'Toch heeft die oorlog dit lichtpuntje dat vele voormalige tegenstanders [van het vrouwenkiesrecht, jvdw], vooral onder de mannen, erkennen dat een eenzijdige mannenregering niet goed is en noodzakelijk moet uitlopen op een catastrophe (...).'³⁰

In november organiseerde de vereniging een bazaar in de Harmonie aan de Grote Markt. De verslaggever van de *Zwolse Courant* verloor in zijn enthousiasme de doelstellingen van de vereniging een beetje uit het oog. 'Er werd gekegeld dat 't een lust was; over de werptafel vlogen de ringen naar de te verwerven prijzen, gretige armen woelden in de grabbelton, het rad van avontuur stond niet stil en bij den versierden hoepel verdrongen de liefhebbers elkaar om geblinddoekt te worden en met de schaar hun geluk te beproeven. Door de dichte menigte bewogen zich bevallige ventsters

Aletta Jacobs, 1854-1929. (Internet)

Aletta Jacobs is in de strijd voor het vrouwenkiesrecht meerdere keren in Zwolle geweest. Hier op een bijeenkomst van de Zwolse afdeling van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht in de Grote Zaal van de Buitensociëteit, op 14 mei 1916. Aletta Jacobs is de derde van links aan de tafel op het podium. (Foto Verenigde Foto-bureaux Amsterdam)

Schaamarmen

*In juli 1917 werd in Odeon een avond georganiseerd om geld in te zamelen voor de oorlogsvluchtelingen. Dat jaar waren er naar een schatting van de regering nog tussen de 30.000 en 40.000 Belgische vluchtelingen in ons land. Het overgrote deel van hen was ondergebracht in grote kampen buiten de steden. Bij Nunspeet bijvoorbeeld bevond zich een kamp met bijna zeventuizend vluchtelingen. In Zwolle verbleef nog een klein aantal vluchtelingen bij particulieren in huis. Dat had een navrante reden. Wie geen geld had werd naar een vluchtelingenkamp getransporteerd. Maar er was nog een andere groep. 'Bij vluchtelingen van een stand in de maatschappij die zich boven de gewone verheft (...) bleek een verklaarbare tegenzin tegen opname in een vluchtoord te bestaan.' Zij werden *pauvres honteux* genoemd, schaamarmen. Tegen vergoeding van zeventig cent per dag konden zij elders worden ondergebracht. (POZC 10 juli 1917)*

met allerlei zoetige waren en wie al den aanblik van taart of gebakjes of appelbollen mocht kunnen weerstaan, moest bezwijken voor de onweerstaanbaarheid van haar die ze aanboden en aanprezen.³¹ Datzelfde jaar nog werd het passief stemrecht voor vrouwen in de grondwet opgenomen. In 1919 verwierven ze eindelijk het actief stemrecht.

Zwolle onder dreiging van een revolutie

1918. Het was het vijfde oorlogsjaar. Miljoenen soldaten waren inmiddels gedood; 'als kanonnenvoer', herhaalden de socialisten telkens weer. Dag in dag uit had de *Zwolse Courant* over de ontwikkelingen van de oorlog bericht, vaak geïllustreerd met getekende kaarten van de frontlinies in België, Frankrijk en Rusland. In 1918 verscheen steeds vaker het woord 'vrede' in de kolommen. Iedereen hunkerde ernaar, niet alleen in de landen die nu al jaren lang slachtingen aanrichtten of ondergingen, maar ook in neutrale landen als Nederland. Het Duitse leger leek aan de verliezen de hand, maar de berichtgeving verliep in die tijd traag en was lang niet altijd op feiten gebaseerd. Ook de redactie moest gissen naar het verloop van de oorlog: 'Wanneer men gelooven mag wat de correspondenten van Reuter aan 't slagfront vertellen, dan heerscht in de aftrekkende Duitse leegers de grootst mogelijke verwarring.'³²

Maar het klopte wat de krant schreef. Op 8 augustus hadden de geallieerden de Duitsers bij Amiens een grote nederlaag bezorgd en het Duitse leger trok zich massaal terug. Tijdelijk, stelde opperbevelhebber Ludendorff. Maar ook hij moest uiteindelijk, op 29 september, toegeven dat de oorlog niet meer te winnen viel. Die mededeling veroorzaakte een niet meer te stoppen golf van defaitisme onder de Duitse bevolking. Vanaf dat moment begonnen de onderhandelingen over een wapenstilstand, terwijl de strijd onverminderd doorging. De terugtrekkende Duitse legers pasten in Frankrijk en België de tactiek van de verschroeide aarde toe: ze bliezen stations, bruggen en gebouwen op en lieten voedselvoorraden en brandstoffen verdwijnen om de opmars van de geallieerden te vertragen. De bevolking sloeg op de vlucht naar veiliger oorden.

Zo kon het gebeuren dat de oorlog in 1918, net als in 1914-1915, Zwolle binnenkwam. Op 26 oktober reed een trein met achthonderd vluchtelingen het station binnen, uit Frankrijk dit keer. Er waren veel kinderen, bejaarden, zieken en gewonden bij. In allerijl werden vier scholen voor de opvang ingericht: de Celeschool in Assendorp, de Rijks HBS aan de Bagijnweide en de scholen in de Hoogstraat en de Praubstraat. De bewaarschool aan het Assiesplein werd een noodziekenhuis. De Zwolse hulpverleners van drie, vier jaar geleden zorgden weer voor eten, drinken, kleding, kinderondergoed, zuigflessen enzovoort. De leslokalen veranderden in slaapzalen met stro om op te slapen voor de volwassenen en in de bewaarschool aan het Assiesplein sleepten de hulpverleners ledikanten en wiegies voor de kinderen aan. De weken daarna kregen de lezers van de *Zwolse Courant* de aangrijpende belevissen van de Franse vluchtelingen te horen.³³

Maar er was die dagen meer dat de Zwollenaren, naast de dagelijks sores over voeding en brandstof, met de oorlog confronteerde. Eind oktober hadden de soldaten in legerkampen overal in Nederland er schoon genoeg van. Ze hadden honger, wilden naar huis en liefst meteen. In plaats daarvan trok de legerleiding de verloven in, omdat niemand wist welke gevolgen de onrust van de naderende vrede in België, Frankrijk en

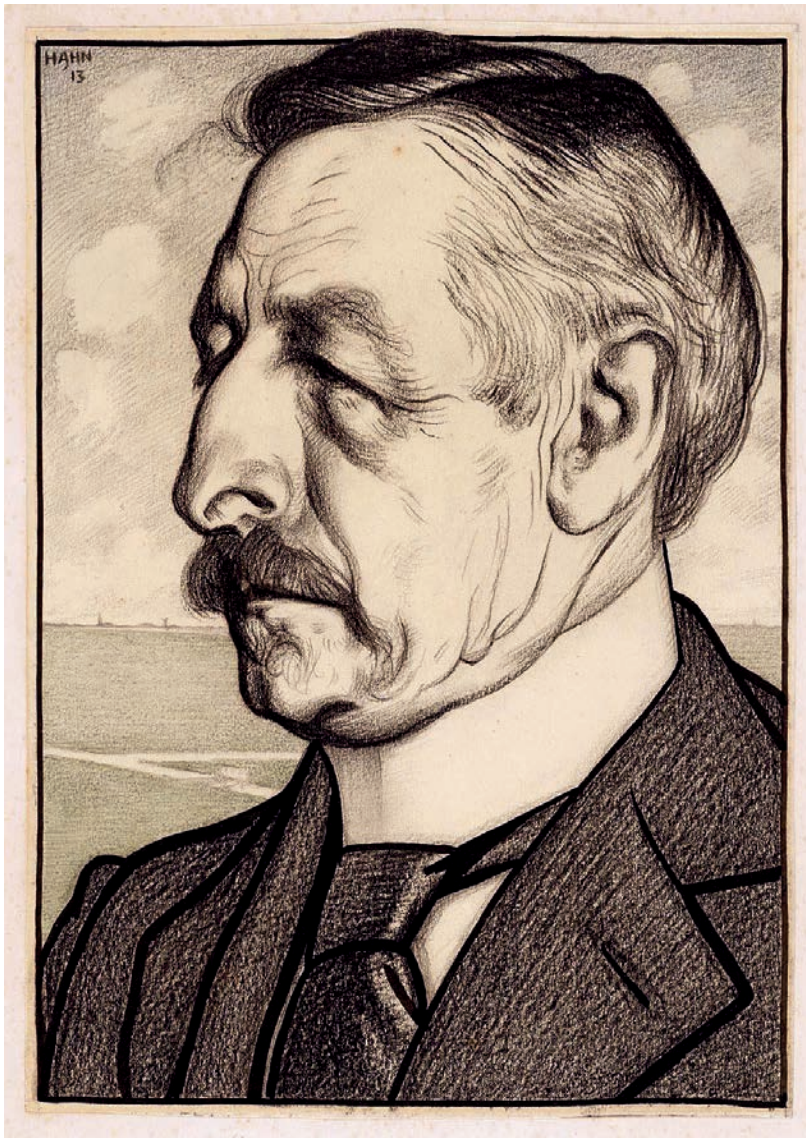
Duitsland zou kunnen hebben. Op 25 oktober kwamen de soldaten in legerkamp de Harskamp op de Veluwe in opstand. Ze staken de kantine en enkele barakken in brand, er vielen schoten en een paar honderd soldaten deserteerde. Ook in andere legerkampen ontstonden ongeregeldeheden. Een dag later kwam een troep van honderd à honderdvijftig gedeserteerde soldaten uit de Harskamp in Zwolle aan. De stationswacht was tijdig gewaarschuwd en kreeg de opdracht niemand uit de trein te laten. Nadat onschuldige passagiers uit de trein waren gehaald, werden de soldaten gearresteerd en naar Leeuwarden vervoerd, in afwachting van verdere maatregelen.³⁴

Er was die nerveuze dagen ook in de soldatenbarakken aan de Turfmarkt onrust ontstaan. Na een aantal vechtpartijen met leidinggevend werden de soldaten overgebracht naar de Broerenkazerne, waar op dat moment ook al een dertigtal uit de Harskamp gedeserteerde soldaten was

ondergebracht. Het maakte de stemming er niet beter op. Op 28 oktober maakte een achttal soldaten voor de poort van de Broerenkazerne amok, onder invloed van een flinke hoeveelheid alcohol. Uit alle hoeken en gaten kwamen Zwolse burgers aangehold, ruiten gingen aan diggelen, waarop de politie de gummistok en sabel trok en op de onruststokers begon in te slaan. Die lieten zich niet kennen en sloegen terug. De stemming bleef nog uren dreigend en bedaarde pas toen de politie zich door de woedende menigte liet overhalen een gearresteerde soldaat vrij te laten.³⁵

Veertien dagen later kwam dan eindelijk het bericht dat Nederland ging demobiliseren. De soldaten konden naar huis.³⁶ De aankondiging van de demobilisatie was vanuit het perspectief van de regering gezien net iets te voortijdig. Het papier van de aankondiging was nog niet droog of er ontstond groot tumult in het land. De socialisten en

Gemobiliseerde soldaten in 1914-1918 in het cafeetje van Elsemeu (met smokmuts) van Munster in Frankhuis. (Particuliere collectie)

Pieter Jelles Troelstra, 1860-1930. Tekening van Albert Hahn in De Notenkraker. (Collectie auteur)

met name SDAP-leider Pieter Jelles Troelstra wilden gebruik maken van tijdsomstandigheden. De voortdurend slechte economische omstandigheden, het gebrek aan levensmiddelen en brandstoffen en de revolutionaire gebeurtenissen in Rusland en Duitsland (op 10 november was de Duitse keizer naar Nederland gevlucht), schiepen een situatie die kansen bood voor de arbeidersklasse. Tegen de adviezen van zijn partijgenoten in liet Troelstra in een debat met de regering van minister-

president Ruijs de Beerenbrouck op 12 november doorschemeren dat de tijd was gekomen voor een machtsovername door de socialisten, weliswaar geweldloos zoals hij benadrukte, maar toch... Hij verwoordde het als volgt: '(...)Thans is de tijd aan ons gekomen niet om te vragen tachtig gram brood meer, niet om afgescheept te worden met kleine sociale hervormingen, die intusschen altijd zoo verschrikkelijk lang in dit Parlement duren en zoo droevig zijn het onderwerp van het politieke geharrewar der partijen, maar om thans, nu de politieke macht aan ons is, de sociale verbeteringen die wij met de macht kunnen krijgen, niet te vragen in een verlanglijstje, maar zelf met behulp van hen die met ons willen samenwerken, wie zij ook mogen zijn, zoo spoedig en zoo afdoend mogelijk tot stand te brengen.'³⁷

De toespraak van Troelstra veroorzaakte grote opwinding onder voor- en tegenstanders in het hele land. In steden als Amsterdam wilde een deel van de bevolking in de geest van Troelstra tot actie overgaan. Het Landelijk Revolutionair Comité aldaar ging nog heel wat verder dan hun voorman wilde. Het Comité eiste: 'Directe aftreding van de regeering en de gemeentebesturen. Instelling van een volksregeering op den grondslag van de raden van arbeiders en soldaten.'³⁸ De liberalen, conservatieven en de aanhangers van de christelijke partijen wisten genoeg.

De volgende dag nog liet de regering in alle kranten een proclamatie plaatsen: 'Alleen met inspanning van alle krachten kan het tijdperk waarvoor wij thans staan voorbijgaan zonder de meest ernstige rampen met zich mee te brengen. Mochten onlusten of erger den richtigen gang van zaken belemmeren dan moet het ergste worden gevreesd. Het voorbeeld van Rusland is een onmiskenbaar baken. (...) Volk van Nederland! Gij hebt uw positie zelf in handen!'³⁹

Het land hield de adem in. De liberale burgemeester van Zwolle, mr. dr. I.A. van Roijen, bleef niet achter en koos in de *Zwolsche Courant* duidelijk partij tegen 'de revolutie van het proletariaat': 'Allen die zich wenschen te organiseren tot handhaving van orde en gezag worden uitgenoodigd zich ten spoedigste aan te sluiten bij de Zwolsche

Z. A. C.

De ALGEM. LEDEN-
VERGADERING van
Zaterdag 16 November
a.s. is tot nader te bepa-
len datum

Uitgesteld.

HET BESTUUR.

Zwolsche Kiesvereniging
voor Leden van de Kamer van Koophandel
en Fabrieken.

In de ledenvergadering van 5 No-
vember j.l. zijn, ter voorziening in de
ontstane vacatures der Kamer van
Koophandel en Fabrieken, met bijna al-
gemeene stemmen **candidaat ge-
meld**, voor de periodieke aftreding
te aftredende leden de Heeren:

J. WARNER

J. W. BARTELS Hzn.

L. H. J. POORTIER

A. SALOMONS

C. J. J. SCHAEPMAN

en voor de opengevallen plaats, door
het bedanken van den Heer J. ZIJL-
STRA Hzn., den Heer

J. C. TJEENK WILLINK.

De Verkiezing zal worden gehouden
op **Maandag 18 November 1918**,
des voormiddags van 10 tot 12 uur.
Het Bestuur noodigt de kiezers uit
getrouw ter stembus te komen en hun
stem uit te brengen op de door de
Vereniging gestelde candidaten.

Het Bestuur,

G. M. CROMME, Voorzitter.

E. DE VRIES Hzn., Secretaris.

E. KASPORI, Penningmeester.

C. J. H. HAECKE.

N. D. KLEIN.

De Stem des Volks

seemt tot nadere aankondiging
een nieuwe leden meer aan.

HET BESTUUR.

Aan allen, die geen rustverstoring of revolutie wenschen!

*Een kleine minderheid der bevolking begint te specu-
leeren op de algemeene overspanning om revolutie te
verwekken.*

Bedenkt, dat, wanneer Ge uit nieuwsgierigheid thans
zoogenaamde volksvergaderingen bezoekt of U bij straat-
betoogingen aansluit, die ten doel hebben onze staatsinstel-
lingen omver te werpen en het bestaande gezag te doen
plaats maken voor de zoogenaamde *dictatuur van het
proletariaat*, wat niet anders is dan de tyrannie van eenige
meer of minder revolutionaire sociaal-democratische leiders,
Ge, zonder het te willen, medehelpt aan het te weeg brengen
eener algemeene ontreddeering.

*Indien Ge Uw kalmte bewaart en U ernstig voorneemt,
U niet door de genoemde leiders te laten dwingen of
opwinden, is er in ons Nederland, waar er voor revolutie
geen aanleiding is, voor revolutie ook geen gevaar.*

Maar alles hangt hiervan af, of Ge Uw kalmte weet te
bewaren en U niet laat meeslepen. Binnen heel korten tijd
zoudt Ge zelf daarvan het grootste berouw hebben!

Het Dag. Bestuur van den ECONOMISCHEN BOND:

TREUB, Voorzitter.

v. d. KUIL, Secretaris.

FIRMA

Wed. H. H. BOS & Zn.

Tapijthandel — Behaarders

Meubelfabriek

DIEZERSTRAAT 44-45

Telefoon 420

Theetafels Werktafeltjes

PRACTIJK-DIPLOMA'S

DE Opleiding is die van
de afd. Schriftelijke Cursussen
van het Bureau tot Publi-
citeit van Wetenschap-
peijk Nieuws, Keizers-
gracht 153, Amsterdam. Vraag
gratis prospectus.

Wat heb ik een jeuk!!

Ja het jeukmiddel
de Walvisch helpt
direct.

Geneest Branderigheid, Puistjes,
uitslag, Ringworm, roode Vlekken
f 1.05. Proef flac. f 0.65.

Voor toezending per post 20 ct.

N. V. M. J. SANITA

Koninklijk goedgekeurd.

Groningen, Zuiderdiep 48.

Amsterdam, Rembrandtplein

Arnhem, Rijnstraat 16.

Zwolle, Diezerstraat 85.

GEVRAAGD

Fransche Conversati

Br. met opgaaf van prijs onder
aan DE ERVEN J. J. TIJL te

Burgerwacht. Door aansluiting in grooten getale
kan ordeverstoring voorkomen worden. Gele-
genheid tot aansluiting bestaat ten stadhuize van
's morgens 9 tot 's avonds 9 uur.⁴⁰ Ondertussen
probeerde de landelijke regering de gemoederen
tot bedaren te brengen, te meer omdat ze wisten
dat het merendeel van de SDAP'ers niet achter
de woorden van Troelstra stond en helemaal niet
zat te wachten op een revolutie. De regering had
ook een zoethoudertje in petto: ze liet weten de

hoeveelheden brood aanmerkelijk te vergroten
en bovendien vaart te zetten achter één van de
belangrijkste wensen van de SDAP, de invoering
van het actief vrouwenkiesrecht.⁴¹

Troelstra was zelf ook verbijsterd over het
tumult dat hij op 12 november had veroorzaakt.
Twee dagen later kwam hij in de Tweede Kamer
op zijn woorden terug: 'Toen kwam het groote
moment! De heer Troelstra vloog op, bleek, drif-
tig en riep uit: "Ik heb het woord staatsgreep niet

*Landelijke oproep in de
Zwolsche Courant tot het
bewaren van de rust,
november 1918.*

gebruikt. Men debatteert hier opgewonden sedert eenige dagen over een voorstelling van zaken, die volstrekt niet door mij bedoeld is.” Het was of er een bom in de Tweede Kamer ontplofte. ‘De revolutie in Nederland schijnt tot nader order afgelast’, kopte de *Zwolse Courant*.⁴²

De woorden van Troelstra veroorzaakten opnieuw grote opschudding in het land. Wat wilde hij nu eigenlijk, een revolutie of niet? Er waren veel SDAP'ers die wel degelijk wat voor een revolutie voelden. Eén van hen was de Zwolse wethouder Jos Vogt. De dag tussen beide optredens van Troelstra in de Tweede Kamer in organiseerde de afdeling Zwolle van de SDAP een vergadering over de kwestie. De zaal (waarschijnlijk Concordia) zat stampvol. Daartoe uitgedaagd door een gematigd partijlid betoogde Vogt nadrukkelijk ‘dat de SDAP haar eischen [een machtsovername door de sociaaldemocraten, jvdw] moest doorvoeren, ook als enkel demonstreren niet meer helpt (...). Ten slotte wekte spreker nogmaals op tot ernst en vastberadenheid, als na de grote steden ook Zwolle aan de beurt komt om een nieuwen gang van zaken door te voeren.’ Daarmee sprak Vogt zich dus onomwonden uit voor het grijpen van de macht, wat volgens de voorzitter van de bijeenkomst betekende ‘de ves-

ting van de proletarische dictatuur in Nederland.’ Onder het zingen van de Internationale ging de vergadering uiteen.⁴³

Op zaterdag en zondag 16-17 november bezocht een afvaardiging van de Zwolse SDAP onder aanvoering van wethouder Vogt een groot arbeiderscongres in Rotterdam, waar ook Troelstra zou spreken. De verwachtingen waren hoog gespannen. Psychisch aangeslagen als hij was door de impact van zijn optredens in de Tweede Kamer sprak Troelstra het congres pas op zondag toe. Hij gaf toe dat hij in aanvang de kracht van de partij overschat had, maar dat alles gedaan zou worden om de eisen van het partijprogramma op zo kort mogelijke termijn ingevoerd te krijgen, desnoods met een werkstaking. Dat klonk al een stuk minder revolutionair. Die zondagavond nog reisden de Zwolse congresgangers met de trein weer naar huis. Op het station werden ze opgewacht door een enorme menigte. Om ordeverstoringen te voorkomen was veel politie op de been en op de Stationsweg patrouilleerden enkele leden van de burgerwacht. Een steeds aangroeiende stoet arbeiders begeleidde de afgevaardigden onder het zingen van socialistische liederen naar het Assendorperplein, middenin het socialistenbolwerk Assendorp (het Rode Dorp zoals het genoemd werd). Daar klom Vogt op een viskraampje om de menigte te vertellen wat er op het congres was besproken. Onder luid gejuich vertelde hij dat de schrik er in Rotterdam goed in zat: het stadhuis was omringd met hoog opgestapelde zandzakken, waartussen ‘mitrailleuses’ stonden opgesteld. Al die maatregelen wezen volgens Vogt ‘op de angst voor de arbeidersklasse, die er echter niet aan denkt geweld te gebruiken.’ Na zijn uitroep ‘Leve het socialisme!’ ging de menigte kalm en ordelijk uiteen.⁴⁴

Tijdsbeeld

Welke bron een geschiedschrijver ook gebruikt, veel blijft verborgen, met name datgene wat niet het nieuws haalt. Waar het leven van ‘gewone’ Zwollenaren alleen al door de sociale media tegenwoordig bijna letterlijk op straat ligt, blijft dat van onze stadsgenoten van honderd jaar geleden onzichtbaar. Bij gebrek aan foto's of persoonlijke documenten blijven ze op grotere afstand dan ons lief is. Een schamel maar toch intiem beeld tonen de verloren en gevonden voorwerpen uit die tijd. Tussen 12 en 19 januari 1918 waren dat bijvoorbeeld een gouden broche met een rood steentje, een zilveren broche met damesportret, een rozenkrans, een gouden bril, een linker glacé-handschoen, een lederen spatlap, een militair portret, een fluwelen mutsje, een bruine astrakan handschoen, een portemonnaie inhoudende tien (brood)zegels en zeventig cent, een lorgnet, een grijze handschoen met polsmof, vier koffie- en theekaarten (ook koffie en thee was op de bon), een kinderverschoen, een bruine boa, een lombardbriefje en een broodkaart. (POZC 19 januari 1918)

Wedergeboorte van Oranjeliefde

De dagen daarna bedaarden de gemoederen enigszins, in de grote steden en ook in Zwolle. Maar de gebeurtenissen rondom wat later ‘de vergissing van Troelstra’ werd genoemd, zouden een onverwacht vervolg krijgen. In heel het land kwam volk op de been om haar liefde voor het huis van Oranje te betuigen. Tijdens een demon-

Aan het Nederlandsche Volk

De Vrij-Liberale Kamerleden drukken U op het hart in dezen moeilijken tijd H. M. de Koningin en de Regeering, ook door persoonlijk optreden, krachtig te steunen bij de handhaving van orde en gezag, opdat het vaderland geen schade lijde door socialistische woelingen.

Voor geweld of bedreiging met geweld mogen wij niet wijken.

Zoodra de gemoederen tot rust zijn gekomen, willen wij als eerlijke mannen de verklaringen nakomen, die wij omtrent de gewenschte politieke en maatschappelijke hervormingen hebben aangelegd.

VISSER VAN IJZENDOORN.
DRESSELHUIJS,
VAN RAPPAARD.
NIEMEIJER.

stratie van Oranjegezinden op het Malieveld in Den Haag werd het rijtuig met koningin Wilhelmina en prinses Juliana in triomf rondgereden. De paarden werden uitgespannen, waarna de koets door de aanhangers zelf werd voortgetrokken. De grote opkomst en de aanwezigheid van het koningshuis werden gezien als een grote nederlaag voor de SDAP. Ook in Zwolle gingen Oranjeaanhangers de straat op:

‘Onze stad heeft zich in feestgewaad gestoken, overal wapperen de nationale kleuren, het aloude rood-wit-blauw en ’t oranje. De burgerij heeft hier als overal in den lande, na de dagen van spanning, opgelucht uiting willen geven, moeten geven, aan haar vreugde over de overwinning van Nederlandsche nuchterheid, gezond verstand, burgerzin en trouw. En hoe kon zij dat beter doen dan de huizen te tooien met de vroolijke driekleur, het symbool der nationale eenheid en het oranje, dat een blijden gloed werpt over heel onze historie, sedert ’t vreemd juk werd afgeworpen en wij een vrij volk werden in een vrij land. Het was voor en

na hier steeds “Oranje boven” en altijd in dagen van groote beroering deed de Nederlandsche burgerij klaar en duidelijk hooren haar “’t Blijft Oranje”. Zoo ook nu.’⁴⁵

Zo groeiden deze dagen uit tot een ware wedergeboorte van het Oranjegevoel – behalve dan onder de socialisten. De *Zwolse Courant* memoreerde dat de laatste Koninginnedag met zijn optochten, fakkellicht, bevlagde straten en vaderlandse liederen ‘al weer enige jaren [sic!] achter ons ligt.’ Maar nu was dat gevoel weer terug. ‘Een wegglippende herinnering is opnieuw werkelijkheid geworden,’ schreef de krant. De Zwolse protestants-christelijke en rooms-katholieke partijen riepen met strooibiljetten de bevolking op tot een feestelijke omgang door de stad. Daaraan werd massaal gehoor gegeven:

‘Voorop ging een aaneengesloten rij politieagenten, die de lastige taak hadden om den voorstoet, een troep van honderden, die zich gewoonlijk niet te veel aan het tempo laat gelegen liggen, in gang te houden. Op een flinken afstand volgde daarop de stoet, geopend door het stedelijk muziekcors, dat bij het rossige flakkerende licht van een zestal fakkels den eenen marsch na den anderen, het ene lied na het andere speelde en zodoende het pittige tempo en de geestdriftige stemming erin hield. Vlak achter het muziekcors marcheerde het Comité en daarachter kwamen de veldgrauwen. Honderd à honderdvijftig militairen liepen mee in den stoet, een oranje vlag met zich voerend en de borst getooid met oranje en rood-wit-blauw.’ Ook waren vaandels te zien van St. Joseph, de r.k. timmerlieden en metaalbewerkers, het Kruisverbond, de r.k. Rederijkerskamer, De r.k. spoor- en tramwegmannen en de r.k. schildersgezellen. De stoet eindigde voor het huis van burgemeester Van Roijen aan het Klein Weezenland. Die sprak zijn vreugde erover uit dat bevolking haar liefde voor de koningin en trouw aan de regering had laten blijken en hoopte dat hij bij herhaling van deze gebeurtenissen weer een beroep op de christelijke partijen mocht doen. ‘Daarna werd de stoet onder gezang en gejuich ontbonden en trokken de verschillende groepen zingende huiswaarts.’⁴⁶

Landelijke oproep in de Zwolse Courant tot steun aan koningin en regering, november 1918.

*Troelstra valt de troon aan. Tekening Albert Hahn jr., De Notenkra-
ker, november 1918.
(Collectie auteur)*

Het contrast met de menigte die met wethouder Vogt naar het Assendorperplein was getrokken, kon niet groter zijn. Nog nooit was de politieke verdeeldheid zo zichtbaar en hoorbaar geweest. De tegenstellingen tussen de Zwolse socialist en de Oranjegezinden van diverse pluimage zouden nog tientallen jaren aanhouden. In veel huisgezinnen gold voortaan: je vierde de verjaardag van de koningin óf de dag van de arbeid op 1 mei, maar niet allebei.

Epiloog

'The Great War', zoals de Engelsen de Eerste Wereldoorlog vaak noemen, was dan eindelijk voorbij. De gevolgen van de oorlog in Nederland waren niet te vergelijken met die in de oorlogvoerende landen, maar het was zeker niet zo dat de oorlog geheel aan Nederland voorbij was gegaan. Ook in Zwolle werd honger geleden en zat de bevolking in de kou en in het donker. De armoede was in jaren niet zo groot geweest. Melancholisch

gestemd door de herfst memoreerde de oorlogsverslaggever van de *Zwolse Courant* de ellende van de afgelopen jaren, maar hij keek ook nadrukkelijk vooruit naar betere tijden, die volgens hem niet lang meer op zich zouden laten wachten:.

'Ontbinding. De herfst vlamt in parken en tuinen, op de paden en wegen ritselen de dorre bladeren, de wind draagt van de akkers een geur van ontbinding aan en nevelig zijn de verten. Het is de tijd van sterven. En reeds zien we aan de boomen die hun bladeren laten vallen, de knoppen van het jaar dat komt. Het is ook herfst in het leven van de volkeren van Europa. Het oude heeft afgedaan, de groote opruiming is in vollen gang, overall is ontbinding, vernietiging, maar de krach-

ten die thans afbreken, zullen na korten of langen tijd, straks weer gaan opbouwen. Want, we moeten het afwachten, op den herfst volgt nog den winter, maar eenmaal komt zeker de lente weer. En we kunnen rustig vertrouwen, de menscheid is niet aan het einde van haar levensgang, zij heeft de toekomst voor zich en afscheurend met het verleden, doet zij dit slechts om het terrein vrij te maken voor het gebouw der toekomst, grootscher en schooner naar zij hoopt.⁴⁷

De aangekondigde lente in het leven van de Europeanen zou spoedig komen, maar de verslaggever kon niet vermoeden dat goed twintig jaar later een nieuwe winter voor de deur zou staan.

*De druiven waren zuur;
De Notenkraker kwam
nog wel met een spot-
prent na de demonstra-
tie op 18 november van
Oranjegezinden op het
Malieveld in Den Haag,
maar van revolutie was
geen sprake meer.
(Collectie auteur)*

Moderne bespanning.

Teekening van
WILLEM VAN SCHAIK.

De paarden er af en de ezels er voor.

Geraadpleegde literatuur

- Hove, Jan ten, *Geschiedenis van Zwolle*, 2005
- Kristel, Conny, *De oorlog van anderen: Nederland en oorlogsgeweld 1914-1918*, 2016
- Meulenhoff's *Oorlogs-Kookboek samengesteld door een Hollandsche huisvrouw*, 1918
- Moeyes, Paul, *Buiten Schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918*, 2001
- *De Notenkraker, Politiek-Satiriek Weekblad*, uitgave van *het Volk, Dagblad van de Arbeiderspartij*, jaargangen 1914-1918
- *Provinciaal Overijsselsche en Zwolsche Courant* 1914-1918. In dit artikel afgekort met *Zwolse Courant* en *POZC*.
- Vries, Thom. J. de, *Geschiedenis van Zwolle*, deel II, 1961
- Wetering, Jan van de, *De Zwolse Canon; De geschiedenis van Zwolle in 50 vensters*, 2008
- www.delpher.nl
- 11. *POZC* 27 februari 1917
- 12. *POZC* 1 januari 1917
- 13. *POZC* 2 december 1917
- 14. *POZC* idem
- 15. Moeyes, p. 362
- 16. *POZC* 12 februari 1917
- 17. Moeyes, p.361
- 18. *POZC* 20 februari 1917
- 19. *POZC* 30 oktober 1917
- 20. *POZC* 1 november 1917
- 21. *POZC* 13 oktober 1917
- 22. *POZC* 18 februari 1918
- 23. Ten Hove, p. 484-485
- 24. *POZC* 26 maart 1917 en *Algemeen Handelsblad* 27 maart 1917
- 25. *POZC* 16 april 1917
- 26. Moeyes, p. 359-365
- 27. *POZC* 16 juli 1917
- 28. *POZC* 18 februari 1918
- 29. *POZC* 18 juni 1918
- 30. *POZC* 15 juni 1917
- 31. *POZC* 6 november 1917
- 32. *POZC* 31 augustus 1917
- 33. *POZC* 26 oktober 1917 en 9 november 1918
- 34. *POZC* 28 oktober 1918
- 35. *POZC*, 29 oktober 1918
- 36. *POZC* 11 en 13 november 1918
- 37. www.parlement.com
- 38. *POZC* 12 november 1918
- 39. *POZC* 13 november 1918
- 40. *POZC* 14 november 1918
- 41. idem
- 42. *POZC* 15 november 1918
- 43. *POZC* 14 november 1918
- 44. *POZC* 18 november 1918
- 45. *POZC* 19 november 1918
- 46. *POZC* 20 november 1918
- 47. *POZC* 18 oktober 1918
- 48. *POZC* 25 juli 1918; zie ook de website van de Joodse canon/Slagerij Markus Zwolle en de website Mijn-StadMijnDorp

Noten

1. Briefschrijver jhr. mr. Nicolaas Teding van Berkhout was geen onbekende in Zwolle. Hij was gemeenteambtenaar van Zwolle en in die functie onder meer plaatsvervangend gemeentesecretaris. Hij radicaliseerde tijdens de Eerste Wereldoorlog en verkeerde in antimilitaristische kringen. In 1916 werd hij ontslagen omdat hij het manifest van dienstweigeraars had ondertekend. Na zijn ontslag werkte hij als advocaat en procureur bij de rechtbank Zwolle. Zie de website van *Humanitarisme.nl*
2. *POZC* 13 januari 1917
3. *POZC* 4 januari 1917
4. *POZC* 9 oktober 1917
5. *POZC* 29 januari 1917 en 10 februari 1917
6. *POZC* 29 januari 1917
7. *POZC* 9 februari 1917
8. *POZC* 26 januari 1918
9. *POZC* 21 november 1917
10. *POZC* 17 februari 1917

‘Late zijn ziel gebundeld worden in het Eeuwige licht’

De dood van Jozeph Troostwijk in 1943

Personeel van de Bergings- en Identificatiedienst Koninklijke Landmacht (BIDKL) is dagelijks actief in het opsporen, ontgraven, identificeren en overdragen van stoffelijke resten van vermiste militairen en oorlogsslachtoffers aan het land van herkomst. ‘Vermist is erger dan dood’ is het credo sinds de oprichting van deze bijzondere dienst. Wanneer iemand is vermist blijven nabestaanden achter in onzekerheid. Er ontstaan vragen over de omstandigheden van de verdwijning, er is hoop op terugkeer en een rouwproces blijft achterwege. Naast emotionele aspecten spelen ook sociaaljuridische afwikkelingen op de achtergrond een belangrijke rol. Een verdwijning kan van korte duur zijn, maar regelmatig is er ook sprake van jarenlange vermissing. In dit artikel worden diverse facetten van het werk van de BIDKL belicht, gerelateerd aan de verdwijning van Jozeph Troostwijk uit Zwolle in 1943.

Knokploeg Meppel

In 2008 raakte de BIDKL intensief betrokken bij het onderzoek naar de sinds 1943 vermiste jonge Rotterdamse onderduiker Pieter Hoppen. De basis voor dit bijzondere onderzoek lag in de publicatie *De Knokploeg. Schimmen uit het verleden* uit 2006. Dit boek vol persoonlijke herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog werd geschreven door Gerrit Gunnink (1923), voormalig lid van Knokploeg Meppel. Na de positieve identificatie van Pieter Hoppen, wiens stoffelijke resten werden gevonden in het Staphorsterveld, nam ik als adjudant-onderofficier van de BIDKL de spraakmakende publicatie nog eens ter hand. Daarin trof ik nog een ander opmerkelijk verhaal aan met een open einde onder hoofdstuk 36, ‘Code Kiev’. In dit hoofdstuk worden lezers meegenomen naar een volgend moment in 1943 waarop verzetswerker Gerrit Gunnink samen met zijn

vader Jan, hoofd van de knokploeg uit Meppel, op de fiets onderweg was. Gedurende de rit vertelde vader Gunnink aan zijn zoon dat hij nog iets ergs had meegemaakt. Veel Meppeler inwoners waren, volgens dit verhaal, doodsbang geworden vanwege de Grüne Polizei, die met dreigend uitziende overvalwagens door de straten van Meppel reed. De Duitse ambtenaren zouden op zoek zijn naar mannen en jongens om deze op te pakken. De Meppeler Harm Kraal, die met zijn vrouw en kinderen in de Weerdstraat woonde, had al enige tijd een Joodse onderduiker in huis gehad. Deze persoon moest gedurende de gevaarlijke dagen in een donker kolenhok bivakkeren. De Joodse man was echter zo angstig geworden in dit zeer primitieve verblijf dat hij al twee keer in paniek de straat was opgelopen. Volgens vader Gunnink was hij echter beide keren weer op tijd onderschept door Harm Kraal, voordat hij grote schade had kunnen

Patric van Aalderen

Harm Kraal. (Collectie E. Klunder)

aanrichten voor het gezin. Maar door deze incidenten wisten ze zich geen raad meer en uiteindelijk nam Harm contact op met het hoofd van de knokploeg. Samen hadden de mannen overlegd en geconcludeerd dat ze onder deze moeilijke omstandigheden geen keuze hadden. De onderduiker moest sterven, ze zagen geen uitweg, het was een hopeloze situatie, aldus vader Gunnink. De Joodse man werd door Harm meegenomen naar de boerderij van de familie Gunnink. In de koestal werd de Jood, die zich niet verzette, met een touw gewurgd. Na zijn overlijden vonden de mannen een oud openstaand scheermes in zijn broekzak. Ze dachten dat hij misschien van plan was geweest om zichzelf te doden. Als laatste vertelde Jan Gunnink aan zijn zoon dat het lichaam vervolgens naar de hoogte, die in het weiland achter de boerderij zat, was gedragen en begraven. Daarna stopte het opmerkelijke verhaal van vader en zoon Gunnink in het boek.

Wie was de Joodse onderduiker?

Als identificatiespecialist vroeg ik me af wie deze Joodse onderduiker was geweest. Lag hij mogelijk nog steeds begraven in het stukje land waarover gesproken werd in het boek, of was hij inmiddels opgegraven en elders herbegraven? Mogelijk waren er nog nabestaanden die in onzekerheid

verkeerden over het lot van hun dierbare. Vanwege deze vragen besloot ik een onderzoek in te stellen. De eerste persoon die werd benaderd was de schrijver van de publicatie, Gerrit Gunnink. Hij kon helaas niet meer informatie verstrekken dan al in zijn geschreven herinneringen stonden. Archiefonderzoek zou daarom mogelijk meer opleveren. Gezocht werd in de gemeenten Meppe en Staphorst. Een aangifte van overlijden uit 1943, of een dag- of nachtrapport van politie uit de periode 1943-1945, waarin iets stond beschreven over het slachtoffer zou zeer bruikbaar zijn. In deze archieven werd echter niets gevonden. Een andere optie zou terreinonderzoek zijn. Ook dat bleek niet mogelijk. Op de gronden aan de Werkhorst, waar eens de woning van de familie Gunnink stond, blijkt tegenwoordig het scholencomplex van AOC Terra te staan. Tijdens de bouw zouden dan toch stoffelijke resten moeten zijn gevonden? Ook hiervan bleek geen sprake. Voorts werden diverse instanties, organisaties en particulieren benaderd, maar niets bracht het onderzoek dichterbij de ontknoping. Alleen de naam van het slachtoffer zou nog kunnen helpen om gerichter te zoeken.

Toeval bestaat niet

Een veel gebruikte term binnen het team van de BIDKL is 'toeval bestaat niet'. Regelmatig ontstaat er ineens een situatie waardoor alles op zijn plaats valt. Zo ook in dit onderzoek. In maart 2014 ontving ik een e-mail van een goede bekende, Minie Buit-Zielman uit Genne. Ze was voor de Stichting Joods leven Zwartewaterland verhalen aan het verzamelen over Joodse medeburgers. Gedurende haar onderzoek was zij een opmerkelijk verhaal tegengekomen over een Joodse onderduiker uit Zwolle die via een onderduikadres aan de Steenwetering (tussen Haerst en De Lichtmis, destijds gemeente Zwollerkerkspél) was overgebracht naar de gemeente Staphorst. Hij zou daar op 29 april 1943 zijn geliquideerd door het verzet. Volgens Minie zou het gaan om Jozeph Troostwijk uit Zwolle, waarover zij inmiddels de nodige informatie had verzameld via haar connecties. Vanaf dat moment viel alles op de juiste plek en raakte het onderzoek in een stroomversnelling. Met

De boerderij van de familie Gunnink aan de Werkhorst, hier in verval geraakt. (Collectie E. Klunder)

De enig bekende foto van Jozeph Troostwijk, voor de oorlog genomen op de bruiloft van een van zijn vier broers. Jozeph, met hoge hoed, kijkt net om naar zijn moeder, Catharina Troostwijk-Polak. (Collectie mevr. M. Kan, Israël)

behulp van de nieuwe inzichten kon de volgende reconstructie worden opgemaakt.

Boer en veehandelaar Klaas van den Berg

Klaas van den Berg woonde gedurende de oorlogsjaren met zijn gezin en dienstmeid Margje in een afgelegen boerderij aan de Steenwetering 14, gemeente Zwollerkerspel. Dit perceel huurde men destijds van de familie Pelleboer. Klaas kwam vaak op de Zwolse veemarkt waar altijd veel bedrijvigheid heerste. Vanaf deze plek aan de Emmastraat nam hij regelmatig onderduikers mee die tijdens de oorlog een schuilplaats vonden op de boerderij. Die mensen, die zich wilden onttrekken aan de zogenoemde Arbeitseinsatz, werkten op het land en maakten melk, boter en kaas. Naast deze groep had het gezin ook enige tijd een geallieerde piloot en een Joodse man onderdak geboden. Laatstgenoemde was Jozeph Troostwijk uit Zwolle.

Jozeph Troostwijk

Op 7 november 1884 werd Jozeph Troostwijk te Zwolle geboren als vierde zoon van de koper- en blikslager Mozes Troostwijk en Catharina 'Keile' Troostwijk-Polak. Het gezin telde uiteindelijk zes

zoons, waarvan er een al jong overleed. Jozeph verdiende de kost als vertegenwoordiger. Hij was ongehuwd en bleef na het overlijden van zijn vader in 1914 bij zijn moeder wonen aan de Eekwal 28. Jozeph leek een gevoelige man te zijn. Zo plaatste hij in februari 1941 eens een advertentie in de *Zwolse Courant* waarin hij een grote beloning uitloofde voor diegene die zijn tamme kraai, welke twee veren uit zijn staart miste, terug kon brengen.

Advertentie geplaatst door Jozeph Troostwijk in de Zwolse Courant van 5 februari 1941. (Delpher)

Eekwal 28, het ouderlijk huis van Jozeph Troostwijk, lag (en ligt anno 2018 nog steeds) recht tegenover de Kamperpoortenbrug; het is het gedeeltelijk zichtbare pand naast het witte hoekhuis. De foto is omstreeks 1955 gemaakt, de afgebeelde brug dateert uit 1951. Jozeph heeft deze brug dus nooit gezien, de draaibrug die er oorspronkelijk lag was een van de bruggen die op 10 mei 1940 opgeblazen werd door de Nederlandse strijdkrachten. (Collectie HCO)

De veehandelaar Klaas van den Berg en zijn vrouw Jansje. (Particuliere collectie)

De dood van zijn moeder in december van datzelfde jaar heeft Jozeph Troostwijk wellicht zeer verdrietig gemaakt. Met weinig positieve vooruitzichten, gezien de Duitse houding ten

opzichte van de Joodse gemeenschap, besloot Jozeph waarschijnlijk om zijn ouderlijk huis te verlaten en onder te duiken. Mogelijk zou hij op deze manier kunnen ontkomen aan een waarschijnlijke deportatie. Via de juiste contacten kwam hij terecht op de Zwolse veemarkt waarna hij uiteindelijk meeging met veehandelaar Klaas van den Berg.

Ondergedoken

Bij het gezin Van den Berg woonde Jozeph Troostwijk ongeveer een jaar beneden in de zogenoemde kinderkamer van het voorhuis van de boerderij. In het afgesloten deel van een kamer en suite was hij volledig geïsoleerd van anderen, omdat het herbergen van een Joodse onderduiker zeer veel risico's met zich meebracht. Alleen de gezinsleden en het dienstmeisje Margje, die hem verzorgden, wisten van zijn bestaan af. Aanvankelijk ging het goed. Jozeph schilderde graag, vooral stillevens waarin bloemen voorkwamen. Een van de dochters van het gezin Van den Berg kwam regelmatig op bezoek bij de onderduiker. Het was de twaalfjarige Marie die op verzoek van haar moeder regelmatig een kopje thee met hem dronk en met hem praatte wanneer ze uit school kwam. Als kind had ze weliswaar vaak andere plannen en vond ze het niet altijd even leuk, maar ze deed het dan toch maar. Het werd duidelijk dat hij zich erg alleen voelde en dat gevoel werd blijkbaar steeds sterker. Jozeph Troostwijk had mogelijk veel moeite met deze wijze van leven en kwam daardoor wellicht geestelijk in de knoop.

Op een morgen, voordat de jonge Marie naar school ging, kwam het dienstmeisje gillend binnen. Ze riep 'de Jood wil zich met een scheermes de strot door snijden!' Ze konden hem gelukkig tegenhouden, maar de situatie werd onhoudbaar. Daarnaast kreeg Klaas van den Berg via een bevriende politiemann te horen dat de Duitsers op korte termijn mogelijk een inval zouden gaan doen. Daarop werd besloten om Troostwijk zo snel als mogelijk was over te plaatsen naar een ander onderduikadres. Kort na zijn vertrek volgde daadwerkelijk een huiszoeking. Klaas van den Berg was op tijd ondergedoken en daarom moest zijn vrouw het ontgelden. Jansje van den Berg zou

na twee dagen hechtenis in Zwolle terugkeren naar de Steenwetering.

Naar Meppel

Jozeph Troostwijk werd op een avond nabij De Lichtmis overgedragen aan verzetswerkers die hem meenamen naar Meppel. Hij werd ondergebracht in een donker kolenhok bij Harm Kraal en zijn gezin. Zij woonden destijds in de Weerdstraate te Meppel. Op dit nieuwe schuiladres werden de spanningen alleen maar groter. Deze manier van leven kon Troostwijk niet meer aan. In paniek was hij de straat al een paar keer opgerend. Dit bracht extreme risico's met zich mee. Het zou grote gevolgen kunnen hebben voor veel mensen. Daarom besloot Harm Kraal contact op te nemen met 'ome Hein' (Jan Gunnink), de leider van KnokPloeg Meppel. De mannen stonden voor een duivels dilemma. Moest men de Jood elders onderbrengen met alle risico's van dien of kiezen voor een andere optie. De knoop werd doorgehakt. Jozeph Troostwijk moest sterven. Hij werd meegenomen naar de koestel van de boerderij van de familie Gunnink waar hij met een stuk touw werd gewurld; hij verzette zich niet. In zijn broekzak werd een open oud scheermes gevonden. Het stoffelijk overschot werd vervolgens begraven op een hoogte in het weiland achter de boerderij.

Waar is Jozeph Troostwijk gebleven?

Wellicht zou men nooit meer iets hebben gehoord van deze zaak en zou het lichaam van Jozeph zijn blijven liggen in het weiland. Door omstandigheden was er destijds echter noodzaak om er melding van te maken bij de officiële instanties. Op 29 augustus 1946 werd het stoffelijk overschot opgegraven waarna de wachtmeester der Rijkspolitie, Berend Haverkamp, aangifte deed bij de ambtenaar van de burgerlijke stand van de gemeente Staphorst dat de heer Jozeph Troostwijk op 4 september 1946 om 06.00 uur overleden was bevonden. Zijn lichaam werd getransporteerd naar Zwolle en herbegraven in vak G, graf 2 op de Joodse begraafplaats aan de Kuyterhuislaan. Hier rust hij heden ten dage nog steeds.

Op zijn steen staat in het Hebreeuws: 'Hier ligt begraven Dhr. Jozeph zoon van dhr. Mozes

Het onderduikadres van Jozeph Troostwijk aan de Steenwetering 14. (Foto Elske Bootsma)

Het graf van Jozeph Troostwijk. (Foto auteur)

TROOSTWIJK, M.	13 · 04 · 1909	1943	Sobibor
TROOSTWIJK-HIJMANS, A.	29 · 09 · 1917	1943	Sobibor
TROOSTWIJK, H.	11 · 03 · 1899	1944	Auschwitz
TROOSTWIJK-DANNEBOOM, A.	24 · 04 · 1903	1944	Auschwitz
TROOSTWIJK, J.S.	22 · 06 · 1926	1944	Auschwitz
TROOSTWIJK, E.	31 · 07 · 1929	1944	Auschwitz
TROOSTWIJK, J.	07 · 11 · 1884	1943	Holland
TROOSTWIJK, M.N.	28 · 06 · 1918	1944	Auschwitz
TROOSTWIJK, N.	24 · 09 · 1921	1944	Auschwitz
VECHT, J.	12 · 01 · 1858	1943	Sobibor
VECHT, H.	16 · 05 · 1897	1942	Sobibor
VECHT, Ch.	05 · 02 · 1891	1943	Auschwitz
VECHT-HEIMANS, E.	28 · 07 · 1896	1943	Auschwitz

Het gedenkbord in de Zwolse synagoge waar op de naam van de heer Jozeph Troostwijk staat weergegeven. (Foto auteur)

de Leviet en de naam van zijn moeder is Keile, dochter van Mozes. Zijn ziel steeg naar de hemel in de oorlogsjaren, 1943. Late zijn ziel gebundeld worden in het Eeuwige licht.’

Jozeph Troostwijk is niet vergeten. Zijn naam is opgenomen in de Zwolse gedenkboeken en op de gedenkorden in de synagoge van de Overijsselse hoofdstad.

* Dit artikel was al afgerond en aan de redactie van het *ZHT* aangeboden in 2015. De auteur trok het toen echter weer terug uit respect voor Gerrit Gunnink. Gunnink overleed op 7 november 2017, waarmee er geen beletsel meer was tot publicatie.

** Voor informatie die betrekking heeft op verdwijningszaken die gerelateerd zijn aan de Tweede Wereldoorlog in Nederland, wordt u vriendelijk verzocht om contact op te nemen met:
Eerste luitenant P.A. (Patric) van Aalderen
Senior Identificatiespecialist
Bergings- en Identificatiedienst Koninklijke Landmacht (BIDKL)
Ministerie van Defensie
Du Moulinkazerne / Het Zeisterspoor 19/ 3769AP / Soesterberg / D12 / kamer 16
Postbus 109 / 3769ZJ / Soesterberg / MPC 53A
T: 033 4662442, 06 20546023
PA.v.Aalderen@mindef.nl

Bronnen

- Literatuur

Gunnink, G., *De KnokPloeg. Schimmen uit het verleden*. Boom Meppel, 2006
(hoofdstuk 36, Code Kiev, pagina 127)

- Archieven, instanties en organisaties

Archief Afdeling Oorlogsnazorg Nederlandse Rode Kruis
Archief gemeente Staphorst
Archief Historisch Centrum Overijssel
Gemeente Meppel, Afdeling documentatie informatie voorziening A, Afdeling Ondersteuning DIA
Redactie Judaica Bulletin
Secretariaat Stichting Zwolse Stolpersteine
Zwolse Synagoge

- Personen

Mevr. H. Buit-Zielman, Genne; G. Gunnink (†), Almere; P. Harmens, Zwolle; W. Huijsmans, Zwolle; mevr. M. Kan (†), Israël; E. Klunder, Meppel; mevr. M. van Olst-van den Berg, Heemstede; P. den Otter, Zwolle; H.A. Pelleboer en Z. Pelleboer, Zwolle; S.P. van 't Riet, Zwolle; M. Schwartzenberg, Den Haag; W. Vlaanderen, Zwolle; mevr. E. Westerhof (†), Meppel.

- Internet sites

www.joodsmonument.nl
www.judaica-zwolle.nl
www.synagoge-zwolle.nl
www.wiewaswie.nl
<https://familysearch.org/pal:/MM9.3.1/TH-1-18949-4746-7?cc=2026211&wc=MF6R-FNP:1029071501,1029025701>
<https://familysearch.org/pal:/MM9.3.1/TH-1-18925-16937-15?cc=2026211&wc=MF6T-W29:1028999001,1029154901>

Dossiernummer BIDKL: dossier 048/14 Meppel

De Zwolse lente

Dertig jaar wederopbouw door de camera van Dolf Henneke

Dolf Henneke is de eerste echte persfotograaf van de *Zwolse Courant*. De periode waarin hij voor de krant fotografeert, vanaf de bevrijding in april 1945 tot zijn overlijden in november 1976, valt voor een belangrijk deel samen met de wederopbouw van ons land. Het negatievenarchief van Henneke, dat in 2016 door zijn kinderen aan het Historisch Centrum Overijssel is overgedragen, is een prachtige bron van beeldmateriaal waaruit de ontwikkeling van de stad kan worden afgeleid. Herman Aarts en Adri van Drielen beschrijven in hun in maart 2018 verschenen boek *De Zwolse lente* in grote lijnen de gebeur-

Dolf Henneke met helm, in actie.

tenissen in het naoorlogse Zwolle. De foto's van Henneke maken die gebeurtenissen zichtbaar. Na de crisis van de jaren dertig en de Tweede Wereldoorlog veert Zwolle op, gelijk een mooie lente na een koude winter.

Zwolle? Waar ligt dat?

Dolf Henneke is in 1914 in Amsterdam geboren. Na de lagere school gaat hij er naar de ambachtschool en is in de jaren dertig afdrukker bij de persdienst van Polygoon. Dat bedrijf levert in die tijd foto's aan kranten in binnen- en buitenland en produceert het Polygoonjournaal voor de bioscopen. Dolf leert zichzelf het fotograferen en experimenteert veel met optiek en chemicaliën. In 1942 ontkomt Henneke ternauwernood aan een razzia van de Duitse bezetter door op het Centraal Station van Amsterdam in een willekeurige trein te stappen. Het blijkt een trein naar Zwolle te zijn. Daar aangekomen ontmoet hij bij toeval een bekende die weet dat er een fotograaf gevraagd wordt bij Foto Heukels in de Luttekestraat 4-1. Hij keert terug naar Amsterdam en vertelt zijn vrouw Wies dat ze gaan verhuizen naar Zwolle. Haar reactie is: 'Zwolle? waar ligt dat?'

Herman Heukels is niet alleen fotograaf, maar heeft ook een winkel met fotoapparatuur en optiek. Vlak voor de bevrijding verdwijnt Heukels spoorloos. Als NSB'er wacht hij niet af wat er staat te gebeuren. Dolf Henneke ontfermt zich korte tijd over de winkel en over de voorraad fotorolletjes in de zaak. Bij de bevrijding van de stad heeft Henneke daardoor als een van de weinigen volop de beschikking over fotomateriaal. Op 14 april 1945 maakt Henneke de bekendste foto van de bevrijding van Zwolle, als Lorenzo Bergeron met zijn duopassagier op de motorfiets op de rotonde op de Grote Markt aankomt. De meeste foto's in het boekje *Vrij-Zwolle*, dat vlak na de bevrijding

Herman Aarts

Herman Aarts, Adri van Drielen, *De Zwolse Lente 1945-1976*. Dolf Henneke fotografeert de stad. WBooks Zwolle, 2018. 128 pp. ISBN 9789462582521. Prijs € 19,95.

Canadese militair in een schuttersputje op het Van Nahuysplein, 14 april 1945.

verschijnt, zijn gemaakt door Dolf Henneke. Met deze uitgave verdient hij genoeg om zijn eigen 'Foto Persdienst Henneke' op te richten.

De eerste jaren na de oorlog staan er nog maar weinig foto's in de krant. Dolf Henneke krijgt de foto's die hij aan de krant stuurt vaak ongeplaatst terug. Geleidelijk plaatsen de kranten meer foto's.

Sanering van de binnenstad

In die eerste naoorlogse jaren gebeurt er ook niet zo veel in Zwolle. In 1948 vinden de eerste gemeenteraadsverkiezingen plaats, het nieuwe Zwolse stadsbestuur, met burgemeester Strick van Linschoten, treedt de nieuwe tijd aarzelend tegemoet. Waar andere steden voortvarend met de wederopbouw beginnen, daar verliest Zwolle veel tijd.

Aan het begin van de jaren vijftig begint het beeld te kantelen. De verkrotting van de binnenstad vraagt dringend om een oplossing. De gemeente koopt in hoog tempo verkrotte woningen en andere panden voor de sloop op, met de bedoeling om tussen de Roggenstraat en de Broerenkerk een nieuw grootschalig winkelhart te bouwen en parkeerterreinen aan te leggen. Woningen in de Waterstraat, Bitterstraat, Achter de Broeren en het Eiland verkeren aan het begin

Kinderen met een Canadese militair op het Van Nahuysplein, 14 april 1945.

van de twintigste eeuw nog in redelijke staat, maar door het uitblijven van onderhoud zijn ze verpauperd. De woonomstandigheden zijn op sommige plaatsen abominabel.

In 1951 begint de sanering van de binnenstad; de sloop van het Eiland en de Waterstraat en omgeving wordt rigoureus aangepakt. De krotwoningen in het gebied rond de Broerenkerk worden binnen een aantal jaren gesloopt. Zo gaan alle woningen in de Klokkensteeg tegen de grond en de Nederlands Hervormde Gemeente verkoopt de vier bouwvallige huisjes die tegen de Broerenkerk aan gebouwd zijn voor één gulden aan de gemeente Zwolle. Eind jaren zestig is de omgeving van de Broerenkerk verworden tot een troosteloze zandwoestijn. Op een enkel pand na, zoals het Van Wiechenhuis en het Pestengasthuis, is alle bebouwing in dat gebied gesloopt, verder staat alleen de Broerenkerk nog overeind.

De beeldbepalende St. Michaëlskerk in de Roggenstraat met zijn achtenzeventig meter hoge toren wordt tot verdriet van veel Zwollenaren

gesloopt om plaats te maken voor het lelijke en buitenproportioneel grote winkelcentrum met V&D, de passage en C&A. De eeuwenoude struc-

De eerste gemeenteraadsverkiezingen na de oorlog, 1948.

Sanering van het Eiland, links de toren van de St. Michaëlskerk aan de Roggenstraat.

De Nieuwstraat, hoek Roggenstraat in 1966, na de sloop van de St. Michaëlskerk.

Aanleg van de Kamperpoortenbrug begin jaren zeventig, gezien richting Kamperpoort.

tuur van de binnenstad wordt er blijvend geweld door aangedaan.

Het snel groeiende particuliere autobezit leidt tot de gedachte dat het verkeer goed moet kunnen doorstromen. Stedenbouwkundigen komen daardoor op het onzalige plan om een brede verkeersweg dwars door het centrum aan te leggen. De eerste aanzet tot dat plan is nu nog terug te vinden in de brede Kamperpoortenbrug bij het Maagjesbolwerk. De gemeenteraad stemt in met het plan, met slechts één stem tegen. Gelukkig steekt de provincie Overijssel een stokje voor de verdere uitvoering van het besluit en is het plan alsnog van de baan.

Woningnood en nieuwe wijken

Aan het eind van de oorlog telt Zwolle vijfenvier-tigduizend inwoners. De naoorlogse babyboom leidt tot een snelle toename van dat aantal. Zes jaar later schrijft de burgerlijke stand de vijftig-duizendste inwoner in. Net als overal elders in het land staat de huisvesting in Zwolle in het teken van de enorme woningnood. Jongeren stellen hun huwelijk uit of trekken bij hun ouders in. Menig klein gezin woont op een huurkamer of op een zolder. Het tekort is ontstaan door de stagnerende woningbouw tijdens de crisis van de jaren dertig, gevolgd door achterstand in onderhoud, de oorlog en oorlogsschade. Na de bevrijding staat

Nieuw in de jaren vijftig, metalen huisvuil-emmers.

Midden jaren vijftig ging al het doorgaande verkeer nog via Grote Markt, zie ook het wegwijzerbord.

De Diezerstraat richting Diezerpoortenplas en Diezerkade in 1952. Het aangezicht van de stad zou veranderen, de Diezerstraat werd in 1970 autovrij en de huizen links op de foto werden in 1973 gesloopt om plaats te maken voor een stadsmuur.

de huizenmarkt zwaar onder druk door de snelle bevolkingsgroei en door de sanering van een groot aantal krotwoningen in de binnenstad en in Assendorp. Zwolle reageert op de woningnood, eerst door uitbreiding van het aantal woningen in Dieze en daarna door de aanleg van de nieuwe wijken Holtenbroek en Aa-landen ten noorden van het stadscentrum. Bewoners uit de volksbuurten in en rond de binnenstad verhuizen in groten getale naar de nieuwe wijken.

Nieuwe infrastructuur

Vanaf het midden van de jaren vijftig ondergaat het oude stadscentrum een ingrijpende gedaantewisseling niet alleen door de grootscheepse sanering, maar ook door de aanleg van nieuwe verkeersverbindingen en nieuwe bruggen rond het centrum. Het gemeentebestuur wil het doorgaande wegverkeer zoveel mogelijk om het stadscentrum leiden, bijvoorbeeld door een aansluiting te maken tussen de Diezerkade en de Rembrandtlaan en door verbreding van de Jufferenwal en de Buitenkant. Een gevolg daarvan is onder meer dat het Hopmanshuis na eeuwen nu niet meer aan het water ligt. Voor de ontsluiting van de wijken Holtenbroek en Aa-landen en voor een goede doorstroming van het lokale autoverkeer worden de Blaloweg en de Zwartewaterallee aangelegd. Door geldgebrek duurt het nog een hele tijd voordat alle aansluitende wegen gereed zijn. De Zwartewaterallee gaat in 1967 open voor het verkeer, net als de verbinding tussen de Rieteweg en de wijken Holtenbroek en Aa-landen. De aanleg van de Ceintuurbaan en de Wethouder Alferinkweg zijn van grote betekenis voor een goede doorstroming van het verkeer vanaf de stadsrand. De infrastructuur van de stad verbetert aanzienlijk door de nieuwe verbindingen.

Er komt een eind aan de verstrengeling van wonen en werken in de stadskern. Begin jaren zeventig zijn bijna alle industriële en ambachtelijke bedrijven uit het centrum verhuisd naar industrieterreinen. Grote bedrijven als de gasfabriek en de ijzergieterij van Wispelweij verdwijnen en nieuwe bedrijven vestigen zich buiten het centrum op speciaal daarvoor aangelegde industrieterreinen zoals de Marslanden en Voorst. De

Een van de bedrijven die uit de binnenstad verhuisde was Tijl. Tot 1968 kon in de Voorstraat gekeken worden naar de draaiende persen van de krant.

drukkerij van de *Zwolse Courant* verhuist in 1968 van de Voorstraat naar de Blaloweg.

De woonfunctie van de binnenstad vermindert. In 1912 woont nog vijfentwintig procent van de Zwolse bevolking in de binnenstad, zestig jaar later is dat amper vijf procent. In het stadscentrum ontstaat een samenballing van winkels, horeca, kantoren en dienstverlenende instellingen zoals banken, overheidsgebouwen en culturele instellingen. Ook daardoor verandert het aanzien van de stad behoorlijk.

Een van de culturele instellingen in de stad, het POM (Provinciaal Overijssels Museum) aan de Melkmarkt in 1950.

Stadhuis

Een apart verhaal is de bouw van een nieuw stadhuis. Zwolle is dringend toe aan een nieuw onderkomen voor zijn ambtenaren en de bestuursdienst. Er wordt een ontwerp gemaakt voor een nieuw stadhuis dat plaats biedt aan driehonderdvijftig gemeenteambtenaren. De raad stemt in januari 1969 in met het bestek-klaarmaken van het ontwerp. Dan keert een groep burgers zich fel tegen het ontwerp. Het plan verstoort naar hun inzicht de organische opbouw van de binnenstad en pleegt een grove aanslag op de omgeving. Een deel van de raad is het met hen eens. In mei 1972, als de laatste stap in de besluitvorming moet worden gezet, staken de stemmen, wat betekent dat het voorstel is verworpen. Al na een paar weken komt de architect met een alternatief ontwerp dat zich veel beter in de bestaande stedelijke structuur laat voegen. Het nieuwe bouwplan wordt in oktober 1972 unaniem door de opgeluchte gemeenteraad vastgesteld. Het beton voor de keldervloer van het nieuwe stadhuis wordt gestort en de bouw begint. Op 15 mei 1976 opent burgemeester

Drijber het nieuwe stadhuis. Het biedt plaats aan honderdtachtig gemeenteambtenaren en is bij de opening al veel te klein.

Stedelijk knooppunt

Twee factoren zijn in positieve zin van grote betekenis voor de ontwikkeling van de stad. De overheid stimuleert na de oorlog de industrialisatie van ons land. In Zwolle verloopt dat proces moeizaam en blijft de ontwikkeling achter bij de verwachtingen. Het Rijk wijst Zwolle daarom aan tot primaire ontwikkelingskern, later tot stedelijk knooppunt. Dat heeft een gunstige invloed op de werkgelegenheid in de stad. De stad kan bedrijven gunstige vestigingsvoorwaarden bieden met als gevolg dat Stork zich met een bedrijf in zware scheepsmotoren in de voormalige Centrale Werkplaats van de Nederlandse Spoorwegen vestigt. Philips betreft een fabriek voor de productie van condensatoren aan de Ceintuurbaan, waar zo'n duizend mensen werken. Dagelijks voeren bussen de medewerkers aan, vooral van kleine boerenbedrijven uit de wijde omgeving van Zwolle. Water-

Muziekvereniging Kunst na Arbeid trad op bij de opening van de IJsselcentrale, 1956.

*Optocht Koninginnedag
op de oude Vismarkt,
1964.*

leiding Maatschappij Overijssel en Shell beginnen eind jaren vijftig, onder de naam Wavin, met de productie van pvc-riool- en waterleidingbuizen. Het bedrijf vestigt zijn hoofdkantoor met een fraaie vijver in de wijk Holtenbroek. De IJsselmij neemt in Harculo een nieuwe elektriciteitscentrale in gebruik.

Toch weegt de vestiging van de nieuwe bedrijven nauwelijks op tegen de sluiting van vertrouwde bedrijven als de Vocaleumfabriek en de Zwolsche Brood-, Biscuit- en Vermicellifabriek van Helder aan de Hoogstraat in de Kamperpoort en Wasserij

de Boschbleek in Assendorp. Het aandeel van de industrie in de werkgelegenheid van Zwolle is in de loop van de jaren niet substantieel hoger geworden. In Zwolle ontwikkelde zich geen grootschalige industrie, de stad is wel een bloeiend centrum van handel en dienstverlening, sectoren waarin de stad altijd al sterk vertegenwoordigd is. Voor de verbetering van de bereikbaarheid van de stad profiteert Zwolle ook van zijn status als primaire ontwikkelingskern. Met het gereedkomen van de nieuwe IJsselbrug, de nieuwe brug over de Vecht en de A28 als vierbaans-verkeersweg is de infrastructuur

*De Grote Markt met
warenmarkt omstreeks
1960.*

voor het doorgaande gemotoriseerde verkeer en de bereikbaarheid van Zwolle als uitvalspoort naar Noord-Nederland, enorm verbeterd en dat groten-deels op kosten van het Rijk

Zwollerkerspel

De gemeentelijke herindeling van 1967 is de tweede belangrijke factor voor de ontwikkeling van Zwolle. Zwolle krijgt er door het opheffen van de gemeente Zwollerkerspel een groot grondgebied bij en maakt voortvarend gebruik van die extra

ruimte. De landelijke gemeente Zwollerkerspel heeft een grote oppervlakte en omsluit de gemeente Zwolle volledig. Zwolle kan zich niet anders uitbreiden dan op het grondgebied van Zwollerkerspel. De knellende gemeentegrens belemmert de ontwikkeling van de stad al heel lang. Zwolle doet een eerste poging tot uitbreiding in 1873. Na vijf mislukte pogingen dient Zwolle in 1961 opnieuw een aanvraag bij de Kroon in om een grenswijziging bij de Staten-Generaal aanhangig te maken. In dezelfde tijd wordt Zwolle primaire ontwikkelingskern. De stad moet industrialiseren en verwacht door te groeien tot 200.000 inwoners. De stad heeft echter geen enkele groeimogelijkheid. De nieuw aangelegde stadswijk Aa-landen ligt zelfs voor een deel op het grondgebied van Zwollerkerspel. Eind 1966 neemt een grote meerderheid van de Tweede Kamer het voorstel tot opheffing van Zwollerkerspel aan. De Eerste Kamer volgt enkele maanden later. Op 1 augustus 1967 wordt de gemeente Zwollerkerspel officieel opgeheven. Het Zwolse bedrijfsleven, de woningbouw en de recreatie krijgen veel meer armslag.

De veranderingen in de naoorlogse periode lijken op het eerste gezicht niet bijzonder, maar ze zijn wel essentieel voor de verdere ontwikkeling en uitbouw van de stad. De Zwollenaren leggen in die periode een gezonde basis voor de uitzonderlijke groei en welvaart die de stad vandaag doormaakt, gelijk een frisse lente voor een mooie zomer.

- * Alle bij dit artikel afgebeelde foto's zijn gemaakt door Dolf Henneke en bevinden zich bij het HCO. Henneke heeft enorm veel foto's gemaakt, de bij dit artikel gebruikte afbeeldingen staan niet in het boek.
- ** Zie voor het uitgebreide verhaal en veel meer foto's het boek *De Zwolse lente*. Van harte aanbevolen, ook de expositie met foto's van Henneke onder de gelijknamige titel *De Zwolse lente* in het Academisch huis de Grote Kerk. Toegang gratis en nog te zien tot en met 3 juni.
Op de erfgoedplatformavond op vrijdag 18 mei bij Waanders in de Broeren houdt Herman Aarts een lezing over hetzelfde onderwerp, eveneens getiteld *De Zwolse lente*.

Recent verschenen

Wim Coster, *Het wolfsmeisje. De zoektocht naar een verdwenen kind uit de achttiende eeuw*. Uitgeverij Balans, 2018. 240 pp. ISBN 9789460038297. Prijs € 19,99.

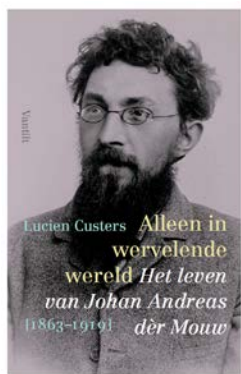
Elk jaar een boek. Wim Coster, historicus en schrijver, is bewonderenswaardig creatief en productief. Na *De barones en de dominee* (2016), *Zwollerkerspel* (2017) en al zijn andere activiteiten verscheen in april dit jaar *Het wolfsmeisje*. Het verhaal van het wolfsmeisje of de wilde deerne, die in

1717 opdook rond de havezate Kranenburg en die de al sinds haar peutertijd vermiste Anna Maria Jennaert uit Antwerpen bleek te zijn, was wel bekend. Maar niet wat met haar gebeurde na haar terugkeer naar haar geboortestad. Coster heeft het spoor daar opgepikt en beschrijft met verve en veel inlevingsvermogen zijn bevindingen. Hij noemt het zelf een *roadmovie* op papier, zijn zoektocht naar haar verhaal en de verhalen over haar. Anna Maria is het enige wolfskind dat ooit in Nederland opgedoken is, maar Coster betreft ook buitenlandse gevallen van 'wilde' of wolfskinderen bij zijn verhaal. Een groot deel van het boek is daaraan gewijd, evenals aan de wetenschappelijke visie op het verschijnsel door de eeuwen heen. De Zweed Linnaeus voegde bijvoorbeeld in 1758 in de tiende editie van zijn *Systema naturae* de *homo ferus* (wilde mens) als ondersoort toe aan de mens, de *homo sapiens*. En in de twaalfde editie van de *Systema* werd onder meer de *Puella Transisalana*, het Overijsselse meisje, Anna Maria, als voorbeeld van de *homo ferus* opgevoerd.

De presentatie van het boek vond plaats in een afgeladen Grote Kerk tijdens de spectaculaire aftrap voor het op het boek gebaseerde muziektheaterspektakel *De Wilde Deerne*. In de maand mei te zien in deze stad.

Redactie

Verschijnt binnenkort

Lucien Custers, *Alleen in wervelende wereld. Het*

leven van Johan Andreas dèr Mouw [1863-1919]. Vantilt Nijmegen, 2018. 352 pp. ISBN 9789460043666. Prijs € 29,50.

Henny Wullink

Binnenkort verschijnt de biografie van de opmerkelijke denker en dichter J.A. dèr Mouw, onder de titel *Alleen in wervelende wereld*. De auteur is Lucien Custers (1963), die Nederlandse taal en letterkunde aan de Vrije Universiteit te Amsterdam studeerde en in 1995 promoveerde op een dissertatie over Albert Verwey.

Bijna een eeuw na zijn overlijden zal het levensverhaal van Dèr Mouw (pseudoniem Adwaita) nu eindelijk op een overzichtelijke wijze openbaar worden gemaakt. Dèr Mouw is een generatiegenoot van de Tachtigers, maar zijn werk is inhoudelijk volledig anders. In zijn taalgebruik

en beeldkeuze is hij eerder een voorloper van de Forumdichters uit de jaren dertig. Ondanks de mogelijkheid informatie te putten uit de postuum uitgegeven *Verzamelde Werken* (1947-1951) en het *Volledig Dichtwerk* (1986) en dissertaties, respectievelijk van A.M. Cram-Magré en M.F. Fresco, werd het ontbreken van een biografie immer als een leemte of gemis gevoeld.

Omstreeks 1952 had Hans Redeker al eens, in opdracht van het toenmalige Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, een poging daartoe ondernomen, maar hij kwam niet tot een geslaagde afronding. Als uitvloeisel van dit project publiceerde hij in de jaren 1953 en 1955 wel vier artikelen over Dèr Mouw.

Welke relatie bestaat er tussen Dèr Mouw en de stad Zwolle? Onder verwijzing naar het artikel van A.M. Cram-Magré in het *Zwols Historisch Tijdschrift* in 1988 (jrg. 5, nr. 3, p. 62-75) kan worden volstaan met het memoreren van enkele wetenswaardigheden. Het gezin Dèr Mouw-Zillinger, bestaande uit vader, moeder en twee kinderen, vestigde zich in februari 1864 te Zwolle. Johan Andréas was toen zeven maanden oud. Ook grootmoeder Hendrika Zillinger-de Rijk trok met twee ongehuwde dochters bij het gezin in.

Moeder Anna Elisabetha dèr Mouw-Zillinger begon in Zwolle een school voor gewoon en uitgebreid lager onderwijs voor meisjes uit de gegoede stand. Per 1 mei 1872 werd zij benoemd tot directrice van de driejarige HBS voor meisjes te Deventer. Vader bleef met de kinderen nog enige tijd achter in Zwolle om lopende zaken af te handelen. In mei 1873 verhuisde het gezin naar Deventer. In 1887, na zijn studie in Leiden, ontving Johan Andréas in Zwolle een tijdelijke aanstelling als leraar klassieke talen aan het gymnasium.

Sinds de verschijning van genoemde publicaties is aanmerkelijk meer biografisch materiaal over Dèr Mouw beschikbaar gekomen. Grote vraag blijft voorlopig in hoeverre Custers hiervan gebruik heeft gemaakt. Mevrouw Cram noemde in haar dissertatie de weduwe Zillinger-de Rijk nog onterecht een 'predikantsweduwe' en de vader

van de dichter zou een 'verzekeringsagent' zijn geweest, die weinig succesvol zou hebben gewerkt.

Cram baseerde zich op Redeker, terwijl juist hij faalde in zijn research naar biografisch materiaal. Vader Dèr Mouw is in zijn leven nooit verzekeringsagent geweest. Bovendien heeft het woord 'agent' meerdere betekenissen. Jacobus Cornelis dèr Mouw was van professie boekbinder, eigenaar van een uitleenbibliotheek, boekhandelaar en uitgever. Als uitgever heeft hij in 1867 het *Adresboek der Gemeente Zwolle* nieuw leven ingeblazen. In dit naslagwerk van 180 pagina's zijn de namen van ingezetenen, hun beroep, adres, kiesgerechtigheid en aanslagen in de hoofdelijke omslag opgenomen. In een advertentie wordt fijnjes opgemerkt: 'De uitgever heeft zich beijverd dit werkje zoo uitvoerig mogelijk te maken en vertrouwt, dat naauwkeurigheid en volledigheid daarvan in het oog zullen springen bij eene vergelijking met het adresboek, dat in 1865 door wijlen den heer W. Ezerman is uitgegeven.'

De invloed van muziek op het dichtwerk van Dèr Mouw is evident. Mede om die reden zou een uitvoerige beschrijving van de familie Zillinger uit Doesburg in de biografie niet misstaan. Grootvader Johan Andreas Zillinger was op 14 november 1822 benoemd tot klokkenist (beiaardier) en organist van de Grote of St. Martinikerk. Zijn zoon en dus oom van de dichter, de vioolvirtuoos Gerrit Zillinger, genoot zijn opleiding te Amsterdam bij Johannes Bernardus van Bree (1801-1857) en voltooide vervolgens zijn opleiding in Leipzig, waar Mendelssohn Bartholdy met hulp van Schumann in 1843 het conservatorium had opgericht. Gerrit Zillinger werkte in Duitsland samen met de grootste musici van zijn tijd. Een andere oom, Christian Friedrich Zillinger, studeerde eveneens in Leipzig. Hij werd in 1851 door de kerkvoogdij en het gemeentebestuur van Meppel benoemd tot organist en stadsmusicus.

De biografie van Johan Andreas dèr Mouw verschijnt half mei dit jaar bij uitgeverij Vantilt te Nijmegen. Van harte aanbevolen!

Mededelingen

Lydie van Dijk erelid ZHV

Op de ALV van de Zwolse Historische Vereniging op 25 april jl. is Lydie van Dijk benoemd tot erelid van de vereniging.

Lydie van Dijk heeft van 1994 tot 2018 deel uitgemaakt van de redactie van het Zwols Historisch Tijdschrift. Toen zij in de jaren negentig toetrad tot de redactie zaten daar naast enkele historici ook een archivaris in van het toenmalige gemeentearchief, nu HCO, en een redacteur van de uitgeverij Waanders. Als conservator van het Stedelijk Museum, toen nog POM, en bovendien kunsthistoricus vormde Lydie een welkome aanvulling in dit team. Er ontstond een zeer vruchtbare samenwerking. Wij noemden het toen nog gewoon 'geschiedenis' maar, om in eigentijdse termen te spreken, wij droegen het 'Verhaal van Zwolle' destijds al als gezamenlijk product uit, Allemaal Zwolle avant la lettre, wij hadden de bemoeienis van de gemeente daar niet voor nodig...

Vers in het geheugen ligt Lydie's opsporing van de kaak van Thomas a Kempis in een abdij in Frankrijk. In oktober 2016 zijn we met een kleine delegatie van de redactie nog op veldwerk in Frankrijk geweest om deze kaak met eigen ogen te aanschouwen, een zeer geslaagde, maar ook gezellige expeditie, want Lydie is naast al haar vakkennis ook nog eens prettig gezelschap.

Helaas heeft Lydie vanwege gezondheidsproblemen afscheid moeten nemen van de redactie van het ZHT. We zullen haar kennis, ervaring en sympathieke persoonlijkheid node missen bij onze vergaderingen.

De Zwolse Historische Vereniging is haar zeer erkentelijk voor haar belangeloze inzet van al deze jaren en heeft haar daarvoor het erelidmaatschap verleend.

Veldwerk in Frankrijk oktober 2016, Lydie van Dijk (rechts) met Annèt Bootsma en Jan van de Wetering. (Foto Martin de Fluiter)

'Beste bibliotheek van Nederland 2018'

Zwolle-hoek in de Stadkamer

Eind april 2017 werd de nieuwe centrale vestiging van Stadkamer-Zwolle (voorheen Bibliotheek Zwolle) officieel geopend. De Stadkamer is gevestigd in het voormalige kantoorgebouw van de IJsselcentrale dat in 1969 op de hoek van de Zeven Alleetjes en de Burgemeester van Roijensingel werd gebouwd. Het moderne kantoorgebouw aan de grachtzijde staat bij Zwollenaren ook wel bekend als 'de roestbak', vanwege de opvallende gevelbekleding met roestkleurige Corten-staalplaten. De Stadkamer is een succes, de vestiging is in maart dit jaar uitgeroepen tot 'Beste bibliotheek van Nederland 2018', vanwege de enorme metamorfose van het pand en het grote aantal bezoekers.

De inrichting van de nieuwe bibliotheek kent een aantal zogenaamde hotspots, waar speciale aandacht wordt gegeven aan bepaalde thema's. Een van deze hotspots is de 'Zwolle-hoek', gelegen op de eerste verdieping aan de grachtzijde.

In deze Zwolle-hoek bevindt zich uiteraard de collectie boeken over Zwolle van Stadkamer, maar

Zwolle-hoek, met expo
Zwolle stedenbouw.
(Foto Marcel Overbeek)

er is ook een modern staaltje informatietechniek geplaatst, in de vorm van een touchtable. Op dit digitale scherm worden een aantal fotopresentaties geplaatst over Zwolse onderwerpen. Zo is er een permanente presentatie te zien over de geschiedenis van de locatie Zeven Alleetjes, met tekeningen en foto's uit het HCO, en zijn er fotopresentaties te vinden over industrieel erfgoed en Art-nouveau-architectuur in Zwolle. In samenwerking met het HCO is onlangs ook de digitale historische Terborch-wandelroute op de touchtable geplaatst. Het ligt in de bedoeling dat de Zwolle-hoek een plek wordt waar iedereen die iets met Zwolle heeft materiaal kan presenteren. Dat kan zowel digitaal via de touchtable, of analoog, met gebruik van de twee tentoonstellingspanelen die in de Zwolle-hoek staan.

Momenteel is er een mini-expositie te bezichtigen over de bouwgeschiedenis en transforma-

tieplannen voor de Zwolse watertoren, met onder meer materiaal dat door architectenbureau *19Het-Atelier* beschikbaar is gesteld.

Namens Stadkamer Zwolle is bibliothecaris Marcel Overbeek contactpersoon voor de Zwolle-hoek. Heeft u iets interessants voor een Zwolle-presentatie, neem dan contact op met Marcel: marcel.overbeek@stadkamer.nl

Rectificatie

Bij het artikel 'De Reformatie in Zwolle' van Jan Bijlsma in het *ZHT* nr. 4 van 2017 is in de literatuurlijst de vermelding van het boek van Acquoy weggevalen. Dat moest zijn:

Acquoy, J.G.R. (1984). *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*. (Deel 1, I en II) (Herdruk van de uitgave Utrecht 1875 - 1880). Leeuwarden, Gerben Dijkstra.

Auteurs

Patric van Aalderen (1972) is senior identificatiespecialist bij de Bergings- en Identificatiedienst van de Koninklijke Landmacht (BIDKL). Hij publiceert regelmatig aan de Tweede Wereldoorlog gerelateerde artikelen om aandacht te vragen voor het bijzondere werk van de BIDKL.

Herman Aarts (1948) was jarenlang directeur van het Stedelijk Museum Zwolle, vervulde diverse landelijke bestuursfuncties in het culturele veld en schrijft over Zwolse historische onderwerpen.

Wim Huijsmans (1948) was jarenlang als archivaris verbonden aan het Gemeentearchief Zwolle en na de fusie aan het Historisch Centrum Overijssel. Hij is nu als vrijwilliger betrokken bij diverse historische projecten.

Jan van de Wetering (1947) is werkzaam als tekstschrijver. Hij publiceerde onder meer de boeken *Vergeten levens* (2001), *Hoe schrijf ik geschiedenis* (2004), *De Zwolse canon* (2008) en *Een toekomst waarborgen* (2015). Van zijn hand verschijnen regelmatig artikelen in het *Zwols Historisch Tijdschrift*.

Henny (H.C.J.) Wullink (1944) was onder meer verbonden aan Philips in Den Haag en het Genootschap Het Oversticht in Zwolle. Hij publiceert over aspecten van de Oost-Nederlandse kunst- en muziekgeschiedenis en adviseert incidenteel over orgelhistorische zaken.

Colofon

Het **Zwols Historisch Tijdschrift** is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

Annèt Bootsma-van Hulten, eindredacteur,
Wim Huijsmans, Frank Inklaar, Harry Stalknecht,
Steven ten Veen, Jan van de Wetering

Redactieadres

Wipstrikkerallee 71, 8023 DV Zwolle
E-mail: annetbootsma@home.nl

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

Henja van Nieukerken, voorzitter
Martin Guldemon, secretaris
Hilbert van der Zwaag, penningmeester
Annèt Bootsma-van Hulten (ZHT), Jan Kam, Johan Teunis

Website

www.zwolsehistorischevereniging.nl

Secretariaat Zwolse Historische Vereniging

Martin Guldemon
Postbus 1448, 8001 BK Zwolle
E-mail: info@zwolsehistorischevereniging.nl

Ledenadministratie en contributie ZHV

Adreswijzigingen: via e-mail zhv@mijntijdschrift.com of
telefonisch 088 2266676
Opgave nieuwe leden: via www.zwolsehistorischevereniging.nl

Opzeggingen: vóór 1 oktober lopend kalenderjaar

Tarief lidmaatschap	25 euro per jaar
Bankrekening	NL46 INGB0005570775
	tnv. Zwolse Historische Vereniging

Vormgeving, opmaak en druk ZHT

Vormgeving: Rob van den Elzen bno (†)
Vormgeving omslag: Buro 1 Hoog
Opmaak: Different Design Deventer
Druk: Zalsman, Zwolle

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, scan, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Kunst HUREN of KOPEN?

Ontvang nu
€ 100,-
spartegoed!

Vraag een
GRATIS proef-
plaatsing aan

IQ KUNST UITLEEN & GALERIE
MARSWEG 42 | ZWOLLE | [IQ.NL](http://iq.nl)
DI - VR: 10 - 17 uur | ZA: 11 - 17 uur

BESCHERM JE OGEN
NET ZO GOED ALS JE HUID

NICO BRILLEN & LENZEN

Diezerpoortenplas 30 - 32 • Zwolle • Tel: 038 - 421 88 61 • www.nicobrillenzwolle.nl

Zwolse Historische Vereniging

Vertelt al 35 jaar het 'Verhaal van Zwolle'

vier keer per jaar het *Zwols Historisch Tijdschrift*
en gratis toegang tot thema-avonden

**Word nu lid
voor slechts 25 euro per jaar!**

Opgave lidmaatschap via:
www.zwolsehistorischevereniging.nl

De Zwolse Historische Vereniging participeert in
het Erfgoedplatform Zwolle

Het Vrouwenhuis

ZWOLLE

Rondleiding op afspraak

038 422 48 23

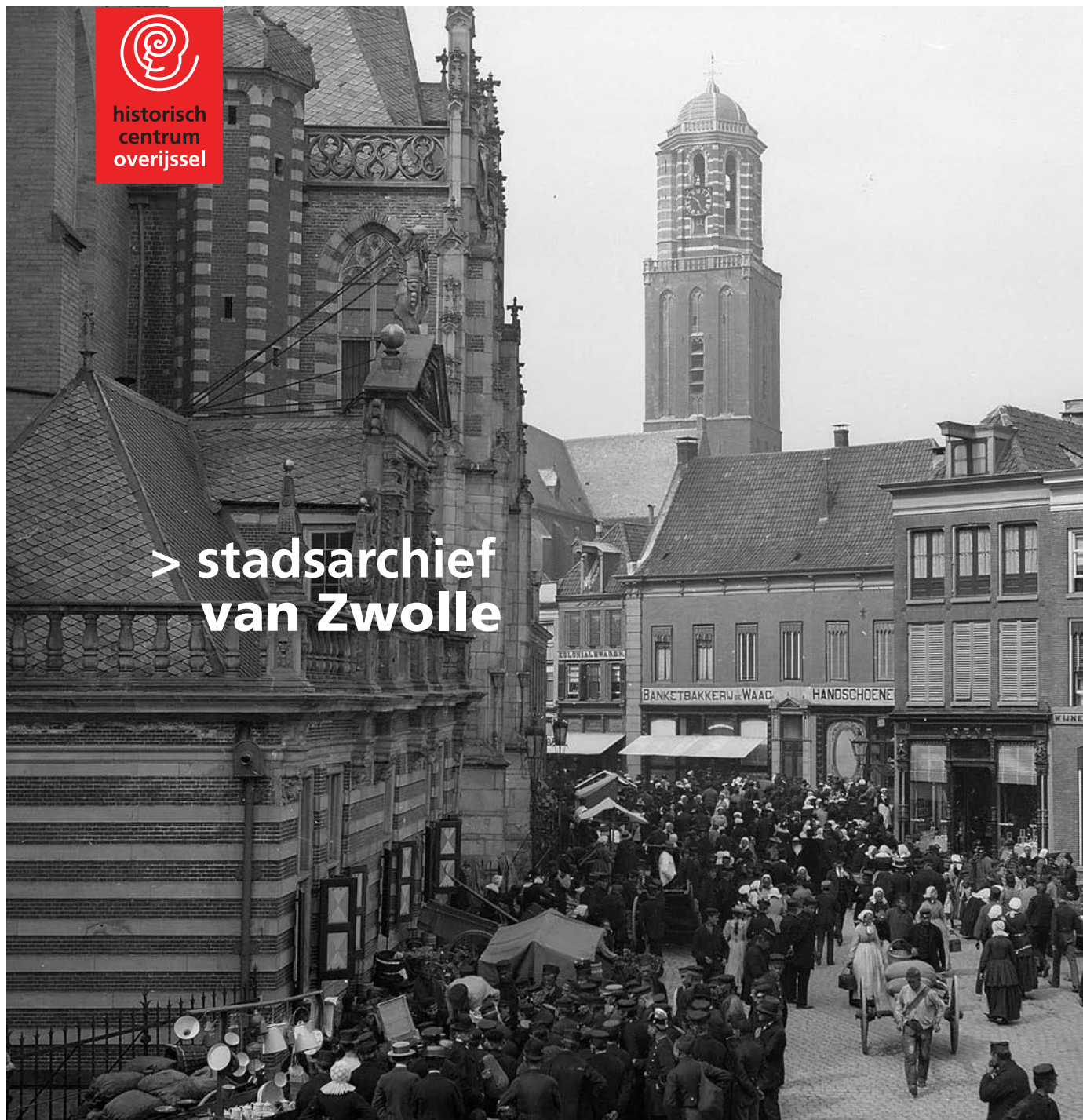
www.vrouwenhuiszwolle.nl

Voorstraat 46, 8011 ML Zwolle

historisch
centrum
overijssel

> stadsarchief van Zwolle

www.historischcentrumoverijssel.nl

Zalsman, drukker sinds 1857

Uw partner voor:

- Drukken
- Printen
- ICT
- Web2Print
- Warehousing

T (038) 467 00 70
www.zalsman.nl

Hét kan bij Zalsman. Persoonlijk, veelzijdig en duurzaam.